

HET LAND VAN AALST

Tijdschrift van de
Geschiedkundige
Vereniging
Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:

Leden: € 17 - Steunende leden: € 25 - Beschermende leden: € 35

Te storten op rek. 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst

Internationale betalingen: IBAN: BE33 3930 3032 7646

BIC:BBRUBEBB

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het "Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangasen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) revoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:

Luc Robijns, voorzitter

Marcel Cock, ondervoorzitter

Lieve De Mecheleer (verslaggever), Luc Geeroms, Michel Igual Pacheco, Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme (beheerder), Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie en website), Wilfried Vernaeve (bibliografie).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:

Mieke Van Damme, Asserendries 118, 9300 Aalst

tel. 053 21 63 30

e-mail: vdmieke@skynet.be

Redactiesecretariaat en toezending kopij:

Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare

tel. 054 33 73 27

e-mail: dirkvandeperre@skynet.be

E-mail vereniging: hetlandvanaalst@telenet.be

Website: <http://www.hetlandvanaalst.be>

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.

Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade

Kaftontwerp: Bart Maris

Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

HET 'LAND VAN AALST' OP KAART GEZET (1596-1794)

**Cartografie van Horenbault over Sanderus,
Chamlay en Lecler tot Vander Massen**

Georges VANDE WINKEL

Inleiding

Aanleiding voor deze hernieuwde studie van de cartografie van het Land van Aalst tijdens het Ancien Régime is de recente restauratie en digitalisatie van de zogenaamde Leclerkaart in het Stedelijk Museum 't Gasthuys van Aalst. Deze muurgrote kaart van het Land van Aalst, in 1784 getekend door landmeter Jacobus Josephus Lecler, komt uiteraard nog uitvoerig aan bod. Hoe deze kaart van het landsbestuur in handen van de stad Aalst geraakt, is voor de hand liggend. Wanneer het Land van Aalst in januari 1796 wordt afgeschaft, blijven de archieven van de instelling nog meer dan een halve eeuw in Aalst. Pas in 1854 wordt het archief overgebracht naar het Rijksarchief van Gent.¹ Heel die tijd en ook na 1854 blijft de Leclerkaart hangen in het stadhuis van Aalst, het voormalige landhuis van het Land van Aalst. Wanneer de stad Aalst in 1901 een museum opricht, wordt de kaart van het stadhuis overgebracht naar het museum in de kapel van het Oud-Gasthuis/Hospitaal. Na de Eerste Wereldoorlog verhuizen museum en archief met de kaart naar het Oud-Schepenhuis. Bij de splitsing van museum en archief in de jaren 1960 keert het museum terug naar het Oud-Hospitaal. Onze kaart volgt het archief naar het Vredeplein. Als pas aangesteld stadsarchivaris vindt Karel Baert haar in 1970 “in een veel te vochtige hoek” van het toenmalige Aalsterse stadsarchief De Kat.² Na een restauratie door A. Van Calster in 1972-1973 prijkt zij in 1976 op de tentoonstelling ‘Aalst in kaart, beeld en prent’. In de literatuur is sprake van een vroegere (eerste?) restauratie, vermoedelijk nog tijdens de negentiende eeuw.

1 Over de lotgevallen van het landsarchief tussen 1796 en 1854 handelt Herman VAN ISTERDAËL, *Archief van het Land van Aalst 1342-1796 (1814)*, (Rijksarchief te Beveren. Inventarissen, 11), Brussel, 1194, p. 144-149. Deze inventaris vermeldt overigens de Leclerkaart op p. 368 met de vermelding: “Wordt bewaard : Stadsarchief Aalst, nr. 229”.

2 M.A.S., *Grootste gerestaureerde kaart ter wereld in Aalsters bezit*, in: *Het Volk. Editie Oost-Vlaanderen*, 9 september 1994, p. 11.

Een restauratie die erge schade zou veroorzaakt hebben ...³ Na de tentoonstelling van 1976 zou de kaart een wand van de vernieuwde schepenzaal van Aalst sieren.⁴ Een volgende restauratie komt er nog in de eerste helft van de jaren 1990.⁵ Na deze restauratie wordt de kaart overgebracht naar het museum waar ze wordt opgenomen in de vaste museumopstelling. De huidige restauratie – vermoedelijk de vierde - is hopelijk een langer leven beschoren. De huidige en de vorige restauratie werden uitgevoerd door de firma ‘Articon Restauratie Technieken’ (A.R.T) uit Vorselaar onder leiding van Etienne Mahieu.⁶

Het hele Leclerproject komt er op initiatief van de Erfgoedcel Aalst en wordt begeleid door een stuurgroep, waarin naast de Geschiedkundige Vereniging Het Land Van Aalst ook het Aalsters Stedelijk Museum ‘t Gasthuys, het Stadsarchief Aalst, het Rijksarchief en de Provincie Oost-Vlaanderen vertegenwoordigd zijn. De digitalisatie die gepaard gaat met de recente restauratie, zal ongetwijfeld een enorm elan geven aan het gebruik van de Leclerkaart.⁷ Toen de Erfgoedcel Aalst en de begeleidende stuurgroep onze geschiedkundige vereniging vroegen om de Leclerkaart te situeren in de geschiedenis van de cartografie van het voormalige Land van Aalst, gingen wij daar dan ook graag op in. Wij zetten daarmee een traditie voort die binnen onze historische kring reeds meer dan twintig jaar bestaat, maar daarvóór al in 1976 werd opgestart door de stad Aalst en het Dirk Martenscomité. Wij doelen dan op de reeds vermelde tentoonstelling ‘Aalst in kaart, beeld en prent’.⁸ Merkwaardig dat alle tot op heden bekende kaarten van het Land van Aalst in die catalogus reeds figureren. Met verkeerde datering. De naam van de cartograaf soms onherkenbaar weergegeven. Zonder enige studie van de onderlinge samenhang. Maar de elementaire ‘inventaris’ was er reeds.

Naar aanleiding van zijn veertigjarig bestaan in 1988 neemt Het Land van Aalst de fakkel over met de publicatie van de tot dan vrijwel onbekende Horenbaultkaart uit 1596. Naar aanleiding en in het kielzog van deze uitgave verschijnen twee artikels waarop wij vandaag nog

3 MAHIEU 1997, p. 15. Naar veelvuldig gebruikte literatuur verwijzen wij met opgave van de auteursnaam (of het hoofdwoord) en van het publicatiejaar, eventueel gevolgd door de paginering. De volledige titelbeschrijving vindt men in de bibliografie achteraan.

4 *Ibid.*; AALST 1976, p. 25.

5 MAHIEU 1997, p. 11-25; M.A.S., *o.c.*, p. 11

6 De informatie over de opeenvolgende bewaarplaatsen van de Leclerkaart in de loop van de 20ste eeuw danken wij aan Luc Geeroms, conservator van het Aalsterse stedelijk museum en medebestuurder van Het Land van Aalst.

7 De digitalisatie gebeurt door de firma Pictura uit het Nederlandse Heiloo (mededeling Raf De Mey/Erfgoedcel Aalst).

8 AALST 1976, 171 p. + ill.

steeds kunnen voortbouwen.⁹ Tien jaar later, bij ons vijftigjarig bestaan in 1998, verzorgen wij een uitgave van de Sanderuskaart van het Land van Aalst uit 1644. Het Leclerproject van de Erfgoedcel Aalst is de aanleiding voor deze update van het onderzoek naar de cartografie van het Land van Aalst tijdens het Ancien Régime. Na een inventaris van alle al dan niet uitgevoerde (opdrachten tot) karteringen volgt een excursie naar het kasteel van Bontin in Bourgondië en zijn eminente bewoner: Jules Louis Bolé, marquis de Chamlay. Ondanks zijn enigmatische persoonlijkheid zal hij een vooraanstaande rol spelen in ons verhaal. In een derde luik zullen wij voortbouwen op de reeds vermelde publicaties uit 1988/1990. Voor vijf uitgevoerde karteringen van het Land van Aalst zullen wij ons wagen aan (een aanzet tot) de studie van onderlinge afhankelijkheid en eigen originaliteit.

elne ordonnance Van Vier honderd
gulden, courant. Voorhouden 20.
Januarij 1783. J. Lecler

Handtekening van J. Lecler onder het contract van 1783.
(Aalst. Stadsarchief. *Land van Aalst*, nr. 3804)

1. Inventaris

Deze inventaris geeft een status quaestionis van alle voor het ogenblik bekende kaarten van het Land van Aalst. Bewaard of niet bewaard. Inclusief de opdrachten tot karteren van de kasselrij zonder dat de opdracht ook noodzakelijk tot resultaat heeft geleid. De inventaris is uiteraard beperkt tot kaarten van het ganse Land van Aalst, maar bevat ook geen kaarten die een groter geheel weergeven, waarvan het Land van Aalst deel uitmaakt, b.v. het graafschap Vlaanderen. Op een zeldzame uitzondering na zal de geografische omschrijving 'Land van Aalst' dan ook in de kaarttitel voorkomen. De beschrijving van alle kaarten volgt eenzelfde schema, zonder dat elk item bij elke kaart noodzakelijk moet voorkomen.

9 COCK 1988 en VAN DE PERRE 1990.

1596 Horenbault © Bibliothèque national de France

1.1. 1596 HORENBAULT – ‘Caerte en(de) discriptie figurative van(de) gheel den Lande van Aelst’.¹⁰

Jacques Horenbault – 15[9]6.¹¹

PARIJS. Bibliothèque national de France, Cartes et plans, Rés. Ge AA. 817.¹²

Afmetingen: 115 x 165 cm.¹³

Materiaal: Handschriftelijke kaart op papier, ingekleurd.

Interessant is dat Charles Du Bus, sinds 1909 bibliothecaris aan de sectie Kaarten en plannen van de ‘Bibliothèque nationale’, het in 1937 heeft over “Un immense panneau manuscrit, une mosaïque de petits papiers délicatement assemblés (...)”.¹⁴ Een gedetailleerde autopsie van de kaart in Parijs zou verhelderend zijn, want Elisabeth Dhanens, die blijkbaar de kaart heeft gezien, heeft het in 1971 dan weer over “6 folio’s van 57,5 cm x 29 cm met rechts toegevoegde strook van 17 cm breed”.¹⁵ De omschrijving van Du Bus – indien correct – zou iets kunnen zeggen over de werkwijze van Horenbault. De “oorspronkelijke” Ferrariskaart (het Weense exemplaar) bestaat ook uit een collage van opmetingen die te velde werden gemaakt en opgetekend. Heeft Horenbault twee eeuwen daarvoor een analoge werkwijze gevolgd? De verhoudingen en afstanden op zijn kaart van het Land van Aalst zijn alleszins verbluffend nauwkeurig.

Schaal: 1 : 34117¹⁶

De schaalstok stelt 2000 (Aalsterse) roeden voor en meet 325 mm volgens de catalogus van de BnF.

Opdrachtgever: De reeks resolutieboeken van het landscollege start in 1574, maar het volume met de resoluties van 24 september 1585 tot 1 maart 1614 bevat niet de minste verwijzing naar deze kaart.¹⁷

10 Voor een gedetailleerde beschrijving verwijzen wij graag naar COCK 1988. Wij nemen in dit artikel alleen de meest elementaire gegevens over.

11 De schrijfwijze van de naam van de cartograaf en de datering komen nog ter sprake in de commentaar bij deze kaart.

12 Een reproductie op ca. 50 % van de ware grootte werd in 1988 uitgegeven door de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst, ter gelegenheid van haar veertigjarig bestaan. Op internet circuleert een scan op 300 dpi, o.a. via Wikimedia.

13 Alle metrische gegevens nemen wij over van de catalogusbeschrijving van de ‘Bibliothèque nationale de France’ (BnF) in Parijs.

14 DU BUS 1937, p. 9.

15 Elisabeth DHANENS, *Kanton Sint-Maria-Horebeke, (Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen.* 7), Gent, 1971, p. 9.

16 DU BUS 1937, p. 9 geeft als schaal 1 : 23175 en wordt hierin gevolgd door COCK 1988, p. 242. Ook in de catalogus van de BnF vinden wij deze schaal terug. Gezien het gekarteerde gebied en met de grootte van de kaart voor ogen moet dit gegeven verkeerd zijn. Du Bus gebruikte bij zijn berekening de Pruisisch-Rijnlandse roede van 3,766 m terwijl het evident is dat Horenbault de Aalsterse roede van 5,544 m bedoelde.

17 AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 4: *Register van resoluties 24.09.1585-01.03.1614*.

Destinataris: De destinatariscartouche wordt bekroond met het wapenschild van aartshertog Albrecht (1559-1621, soeverein der Nederlanden van 1595 tot zijn dood). Het lege tekstveld van deze cartouche zou er kunnen op wijzen dat de kaart nooit volledig werd afgewerkt en dus ook niet overhandigd werd aan de aartshertog. Deze Horenbaultkaart is overigens niet de enige link tussen de cartograaf en de aartshertog. In 1615 wordt een gegraveerde kaart gemaakt met het tracé van de nieuw gegraven Brugse vaart en het Vlaamse land tussen Brugge en Gent. Op deze kaart zet Horenbault een huldedicht aan aartshertog Albrecht.¹⁸

Herkomst: Op 8 november 1936 levert ‘Madame Veuve Rivière’ zeven kaarten aan de ‘Bibliothèque nationale’ waaronder onze Horenbaultkaart. Deze aanwinst maakt deel uit van een reeks opeenvolgende aankopen uit de collecties van het kasteel van Bontin in de periode 1897-1937.¹⁹ Wie Bontin zegt, moet ook de figuur van (de markies van) Chamlay vermelden. In een volgende paragraaf komen wij nog uitvoerig terug op Bontin en Chamlay, maar wij kunnen hier alvast stellen dat – indien onze Horenbaultkaart afkomstig is uit het kasteel van Bontin – zij in of omstreeks 1678 tijdens de zogenaamde ‘guerre de Hollande’ door Chamlay en de Franse legers werd meegenomen.

Cartografische inhoud: Het ganse Land van Aalst en aangrenzende gebieden. Naast de grenzen van het Land en de vijf baronnieën geeft de kaart een massa informatie van zeer uiteenlopende aard: waterlopen en waterpartijen, akkers, bossen en alluviale gronden, wegen en stadskernen, parochiekerken, abdijen en kloosters, kastelen, hoeves en andere bewoning, molens en justitieplaatsen. Op de heuvels van de Vlaamse Ardennen in het zuidwesten na worden geen reliëfelementen getekend.

Oriëntatie: Correct georiënteerd met het noorden bovenaan.

Cartouches en andere decoratie: beginnend in de linkerbovenhoek ziet men in wijzerzin vijf cartouches.

• *Destinatariscartouche* (linksboven):

Een leeg tekstveld met daarboven het wapen van aartshertog Albrecht, links en rechts geflankeerd door de wapenschilden van Aalst en Geraardsbergen, het geheel bekroond met – op een rij – de schilden en

18 GENT. Rijksarchief, *Kaarten en plans*, nr. 97. Over deze kaart o.a. A. DEJARDIN, *Cartes de la Flandre ancienne et moderne, plans de la ville de Gand*, Gand, 1867, p. 34-35; Raf VAN DEN ABBELE, *De Horenbault-kaart van de Brugse Vaart (1615)*, in: *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 197-206; Leen CHARLES, Marie-Christine LALEMAN, Daniel LIEVOIS en Peter STEURBAUT, *Van walsites en speelhoven : het Vrije van Gent bij Jacques Horenbault (1619)*, Gent, Stadsarchief-De Zwarte Doos, 2008, p. 30.

19 FONCIN 1970, p. 47 et 69.

standaarden van de vijf baronieën. Van links naar rechts: Rode, Gavere, Zottegem, Boelare, Schorisse. Deze volgorde is niet willekeurig. Na de wapenschilden van de twee steden Aalst en Geraardsbergen die het aartshertogelijke schild rechtstreeks flankeren, komen bovenaan in ‘hiërarchische’ volgorde de vijf roeden of baanderijen: Rode, Gavere, Zottegem, Boelare, Schorisse. Deze orde weerspiegelt het gewicht in de vergadering van het landscollege, wat in het reglement van 1680 zelfs uitvoerig wordt vastgelegd.²⁰ Wij zullen deze hiërarchie nog herhaaldelijk terugvinden: in de cartouches van ‘1644 SANDERUS’ en ‘1784 LECLER’, maar ook in de benoeming van de vijf baanderijen met de letters A-E bij Horenbault en Sanderus.

- *Cartouche met het schild van het Heilige Roomse Rijk* (midden boven).
- *Windrooscartouche* (rechtsboven).
- *Titelcartouche* (rechtsonder).

Tekstveld met titel en legende, vastgehouden door twee allegorische figuren. Links de Rechtvaardigheid met in de rechterhand een zwaard en in de linkerhand een weegschaal. Rechts de Vrede met een olijftak in de rechterhand en een duif in de linkerhand. Het centrale veld geeft volgende tekst:

Caerte en(de) discriptie
 figurative van(de) gheel den Lande van
 Aelst ghecolleurt met bleeck Colleur en(de) de
 Baronÿen elck dyvers colleur. de Eerst barony
 van(de) Lande van Rode is Colleur van Moreÿt
 gheteekent swarte Letter A tweede Baronÿe
 het Lant van Gavere is tColleur van purper
 gheteekent met een Roode lette B. de derde
 Barronie wesen(de) het Lant van Sotteghem Colleur
 van Bleeck root gheteekent met een swarte
 Lette C. Item de vierde Baronie is het
 Lant van Boelare Colleur van Purper
 gheteekent met een Roode Letter D. Item
 vijfste Baronnie is den Lande van Schoorisse
 ghecolleurt met moreÿt en(de) gheteekent
 met een swarte letter E en(de) alle dat
 wit is dat is Buyten den Lande van
 Aelst

20 Herman VAN ISTERDAEL, *Archief van het Land van Aalst 1342-1796 (1814)*, (Rijksarchief te Beveren. Inventarissen, 11), Brussel, 1194, p. 76.

• *Cartouche met schaalstok, identificatie en portret cartograaf, datering* (midden onder).

Met volgende tekst:

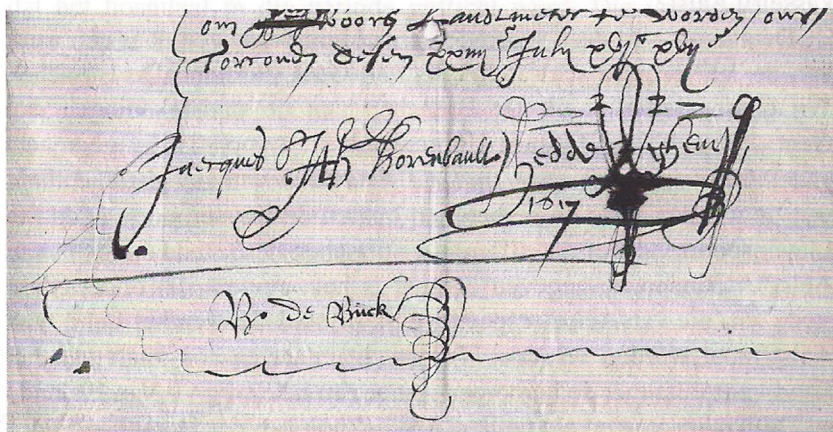
Deelinghe onder den Passer haudt in 2000 Roeden
elcke Roede van 20 voeten Makende twee Mÿlen
on hiermede te Bevinden de Propotie deser Carte
Jacques Horenbault
fecit 15[9]6

Commentaar: Allereerst nog even benadrukken dat wij totaal in het ongewisse blijven over de opdrachtgever van de Horenbaultkaart uit 1596. Het (landsbestuur van het) Land van Aalst is een mogelijke en zelfs voor de hand liggende opdrachtgever, maar in de bronnen vinden wij vooralsnog geen enkele link. En heeft de kaart zijn bestemming – afgaande op de destinatariscartouche aartshertog Albrecht – ook effectief bereikt? Beide onopgeloste vragen laten ons achter met een grote onzekerheid: wat was de bewaarplaats van deze kaart in de eerste decennia van haar bestaan? Wij gaven reeds aan dat zij rond 1678 in Frankrijk belandde, maar wat voor de decennia daarvoor?

Op twee elementen willen wij hier toch nog even dieper ingaan: de schrijfwijze van de familienaam van de cartograaf en de datering van deze Horenbaultkaart. Wij gaan hier geen overzicht geven van de zeer uiteenlopende schrijfwijzen waaronder onze cartograaf en zijn familie naam maakten. Beperken wij ons tot de kaart van 1596 dan zijn er nog drie varianten. In Frankrijk houdt men het sinds 1937 bij Herenbault.²¹ Marcel Cock leest in 1988 Horenhault.²² Waarom opteren wij toch voor Horenbault? De familienaam op de kaart van 1596 kán gelezen worden als Horenhault, maar ook Horenbault is verdedigbaar. Wat leert ons het bronnenmateriaal? Betalingen aan de cartograaf laten wij uiteraard buiten beschouwing. De auteursvermeldingen op de kaarten zelf lopen uiteen. Wij hebben de indruk dat de cartograaf zijn naam in twee versies gebruikt, een Franse (Jacques Horenbault) en een Vlaamse (Jacob Hoorenbout of Hoorenbaut). Maar zijn al die vermeldingen wel met 100 % zekerheid aan de man zelf toe te schrijven? Gelukkig beschikken wij over een document dat ongetwijfeld door hem eigenhandig werd ondertekend: in 1617 onderschrijft hij de aanstelling als landmeter van Barthelmeus de Buck. Duidelijk leesbaar is ‘Horenbault’ en zo zullen wij zijn naam dan ook consequent spellen.

21 DU BUS 1937, p. 9. Ook in de catalogus van de BnF blijft men bij die lezing.
22 COCK 1988, p. 235.

Een tweede en veel belangrijkere vraag is de datering van de kaart. In de loop der tijden is ook hier de keuze overvloedig. Van 1596 tot 1636²³ over 1606²⁴ en 1616²⁵. Nochtans geeft Myriem Foncin reeds in 1970 als enig aanvaardbare datum 1596.²⁶ Foncin was hoofd van de sectie Kaarten en plannen (1939-1942) en later hoofdconservator van het (opnieuw autonoom gemaakte) departement Kaarten en plannen van de ‘Bibliothèque nationale’ (1942-1964). Enige jaren geleden werd deze datum nog eens in vraag gesteld, maar de auteurs brengen geen enkel argument aan om hun afwijzen te rechtvaardigen.²⁷ Het enige ‘argument’ dat zij aangeven is de onmogelijkheid dat Horenbault op korte termijn drie kaarten van het Land van Aalst maakte en wel in 1596, 1608-1609 en 1612. Wij zullen zo dadelijk aantonen dat er helemaal geen sprake is van een kaart in 1608-1609, waarmee dit ‘argument’ zonder meer wegvalt.

Handtekening van Jacques Horenbault in 1617.

(GENT. Stadsarchief. *Reeks 141*, nr. 163)

23 AALST 1976, p. 13.

24 Elisabeth DHANENS, *Kanton Sint-Maria-Horebeke, (Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen, 7)*, Gent, 1971, p. 9. De auteur aarzelt tussen 1606 en 1616. Volgens COCK 1988 geeft zij in haar handschriftelijke notities (bewaard op de Dienst voor Culturele Aangelegenheden van de Provincie Oost-Vlaanderen) aan dat het cijfer van het honderdtal ook een 5 kan zijn.

25 DU BUS 1937, p. 9. Ook in deze volgt de BnF nog steeds Du Bus.

26 FONCIN 1970, p. 69. COCK 1988, p. 242-244 volgt de lezing van Foncin en onderbouwt haar keuze.

27 VAN ELSLANDE & DE KRAKER 2006, p. 136 en 141-142.

1.2. 1609 HORENBAULT – Het Land van Aalst met herbergen (een niet-bestaande kaart)

In een vrij omvangrijke bijdrage over de Horenbaulds als een familie van Gentse renaissancekunstenaars en cartografen hebben de auteurs, Rudy van Elslande en Adriaan de Kraker, het over een tot dan onbekende, maar volgens hen verloren gegane kaart van het Land van Aalst. Opdrachtgever in 1608-1609 zou de stad Gent geweest zijn en Jacques Horenbault moest een kaart maken van “het gebied tussen de Aalst [sic] en het Land van Aalst, waarbij de herbergen moesten worden opgetekend”.²⁸ Deze vermelding kan alleen maar de wenkbrauwen doen fronsen. De kartering van een dergelijk groot gebied - met als enige bedoeling van de locatie der herbergen te kennen - moet op zijn zachtst uitgedrukt wel zeer uitzonderlijk zijn. En waarom zou de stad Gent geïnteresseerd zijn in de ligging van de herbergen in de ganse kasselrij Aalst?

De auteurs van deze vreemde vermelding verwijzen naar een werk van de 19de-eeuwse stadsarchivaris van Gent, Edmond De Busscher. Wij citeren letterlijk uit De Busscher naar de stadsrekeningen van Gent: “Betaelt Mer Jacques Hoorenbault (...) voor dat hy ghemaect ende ghelevert heeft eene *quaerte figurative* van de ghelegentheyte van de wegghen ende de herberghen buuten de Keyserpoorte ende Ste Lievenspoorte, danof dat different es tusschen dese stede ende die van Aelst”.²⁹ Binnen de gegeven context is het evident dat onder ‘dese stede’ en ‘die van Aelst’ respectievelijk de stad Gent en het Land van Aalst moet worden verstaan. Tussen dit citaat en een kaart van het Land van Aalst met de herbergen ligt er een hele weg ... Van Elslande en De Kraker voeren als verder ‘bewijs’ nog aan dat Horenbault voor deze herbergenkaart 200 gulden krijgt, terwijl deze betaling evident slaat op de Horenbaultkaart van het Land van Aalst uit 1612 waarover zo dadelijk meer. Eigenaardig genoeg wordt de vermeende kaart van 1609 wél nog eens correct vermeld onder het nummer 45 van hun oeuvercatalogus van de familie Horenbault.³⁰ Tot slot moeten wij vaststellen dat de auteurs zichzelf herhaaldelijk tegenspreken als wij hun tekstuele bijdrage vergelijken met het ‘Overzicht van de kaarten en kaartopdrachten van het geslacht Horenbault, 1510-1629’.³¹

28 VAN ELSLANDE & DE KRAKER 2006, p. 141 en 169.

29 Edmond DE BUSSCHER, *Recherches sur les peintres et sculpteurs à Gand, aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Gand, E. De Busscher et fils, 1866, p. 97.

30 VAN ELSLANDE & DE KRAKER 2006, p. 141.

31 De auteurs begaan een gelijkaardige fout in verband met hun nummers 53 (‘Kaart van de stad Gent, Vrydtgracht e.a. 1619’) en 54 (‘De wateren in en rond Gent, 1619’). Een detailbespreking valt buiten het kader van dit artikel, maar het is overduidelijk dat de tweede kaart, zogezeegd bewaard in een kopie uit 1762 naar een origineel van Horenbault uit 1619, een kopie is van de waterwegen in Gent en omgeving, gemaakt op basis van de eerste kaart naar aanleiding van het graven van de Gentse Coupure vanaf 1751. Volgden zij in dit laatste geval COCK 1988, p.237-238?

1.3. 1612 HORENBAULT – Kaart van het Land van Aalst

Jacques Horenbault – 1612.

Niet bewaard (of locatie onbekend). Tot minstens 1784 en waarschijnlijk zelfs 1793 in de archieven van het Land van Aalst, waar landmeter Lecler in 1783-1784 een kopie maakt (zie kaarten '1784 LECLER' onder 1.7 en '1793 BOELAREKAART' onder 1.10).

Opdrachtgever: Op 28 november 1613 wordt in het resolutieboek van het landsbestuur van het Land van Aalst het volgende geacteerd: "Ten zelven daeghe [i.e. "den XXVIII Novemb 1613"] is gelast en(de) ordonnan(tie) gegeven aen Dierick van Vaernewyck te betaelen aen Jaques Hoorenbaut de so(mm)e van twee hondert gulden up zekeren van synen wercken".³²

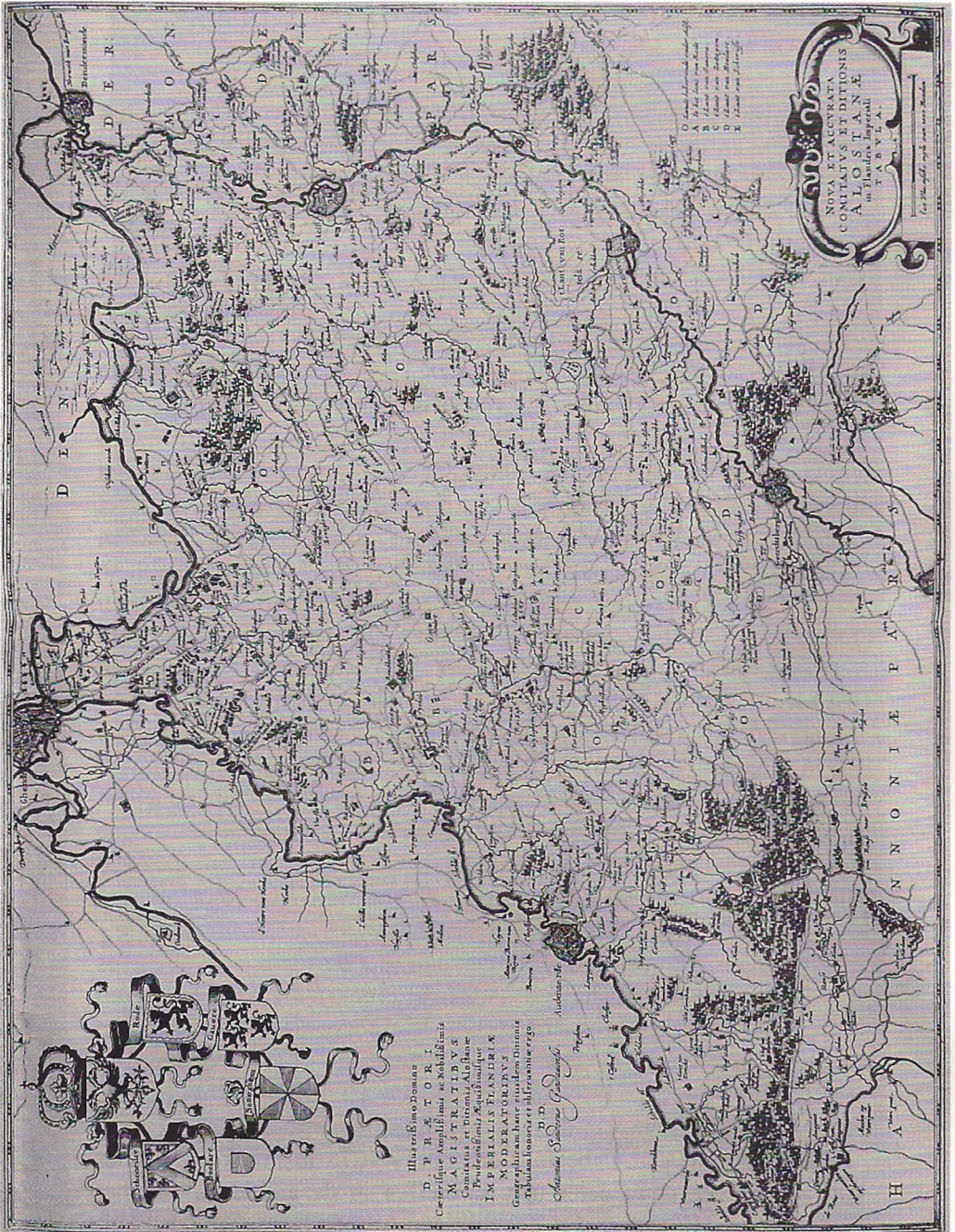
Afgaande op de betaalde som kan men veronderstellen dat het hier niet gaat om een originele kartering, maar om een (al dan niet bijgewerkte) kopie van een reeds bestaande kaart. Eventueel die van 1596? In 1784 kopieert Lecler een kaart van het Land van Aalst, in 1612 getekend door Jacques Hoorenbaut.³³ Een kaart die berust in de archieven de gedeputeerden van het Land van Aalst. Meer dan vermoedelijk gaat het hier om de "wercken" waarvoor Horenbault in 1613 wordt betaald.

Cartografische inhoud: Identiek met of in grote lijnen gebaseerd op '1596 HORENBAULT' (?). Dat '1784 LECLER' zich uitdrukkelijk beroept op '1612 HORENBAULT' en daarbij een titelcartouche tekent die iconografisch bijna een kopie is van de destinatariscartouche bij '1596 HORENBAULT', kan er alleen op wijzen dat de twee Horenbaultkaarten heel nauw aan elkaar verwant zijn. Voor verdere details: zie respectievelijk: 1.7, 1.3 en 1.1.

Commentaar: Jammer genoeg is de kaart niet bewaard of is minstens haar huidige bewaarplaats ons onbekend. Toch willen wij hier even benadrukken dat (in tegenstelling tot een hypothese die men in de oudere literatuur nog vindt) de Horenbaultkaarten van 1596 en 1612 twee afzonderlijke werkstukken zijn. Wij mogen aannemen dat de tweede wellicht óf een kopie van de eerste is óf er minstens op gebaseerd is. '1596 HORENBAULT' belandt omstreeks 1678 in Frankrijk. Lecler kan ze dus een eeuw later niet aantreffen in de archieven van het landscollege. Hij zag er wel degelijk een tweede Horenbaultkaart uit 1612.

32 AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 4: *Register van resoluties 24.09.1585-01.03.1614*, ongefolieerd / 28 november 1613.

33 Zie de titelcartouche van '1784 LECLER'.

1644 Sanderus (*Flandria illustrata*)

1.4. 1644 SANDERUS – ‘Nova et accurata comitatus et ditionis Alostanae in Flandria Imperiali tabula’.³⁴

Antonius Sanderus – 1644.

Gepubliceerd in Sanderus’ *Flandria Illustrata* (1641-1644; 1732²; 1735³) en zijn *Verheerlykt Vlaandre* (1735).

Afmetingen: 368 x 463 mm.

Schaal: 1 : 71296

De schaalstok stelt een Vlaamse mijl van 1000 roeden voor en meet 54 mm.

Destinataris: Links midden lezen wij volgende opdracht:

Illustrissimo Domino
D. PRAETORI
Caeterisque Amplissimis ac Nobilissimis
Magistratibus
Comitatus et Ditionis Alostanae
Prudentissimis Aequissimisque
Imperialis Flandriae
Moderatoribus
Geographicam hanc ejusdem Ditionis
Tabulam honoris et observantiae ergo
D.D.
Antonius Sanderus Gandavensis

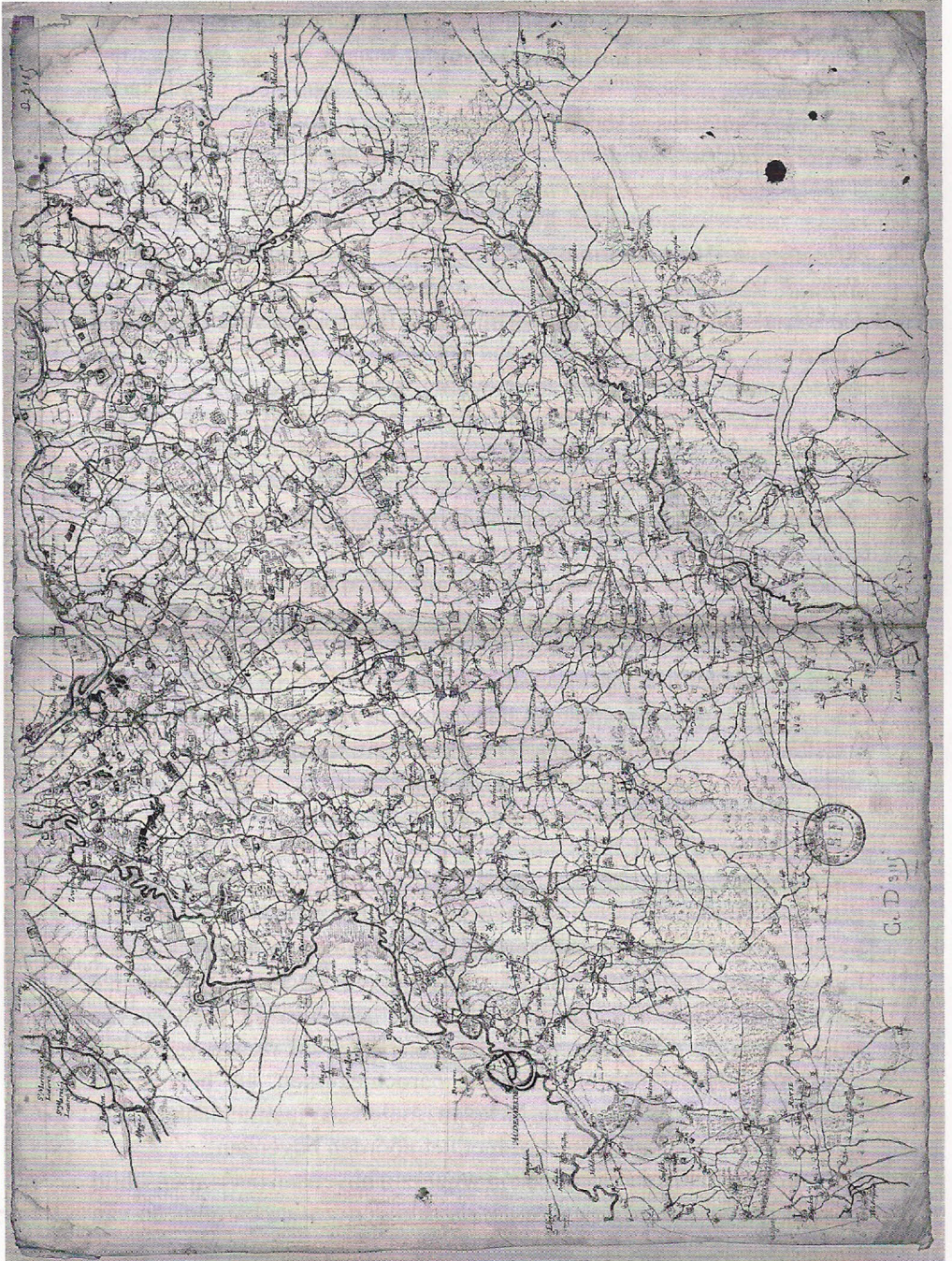
Cartografische inhoud: Het ganze Land van Aalst en aangrenzende gebieden. Dat Sanderus teruggaat op ‘1596 HORENBAULT’ werd reeds overvloedig bewezen. Tegelijkertijd werd aangegeven dat het kleinere formaat en de gebruikte techniek van de gravure noodzakelijkerwijze tot veel minder details leidden.³⁵ Wat bleef bewaard? De grenzen van het Land en de vijf baronnieën, alle waterlopen en wegen van enige betekenis, stadskernen en bossen, parochiekerken en belangrijke kapellen, abdijen en kloosters, kastelen, molens en justitieplaatsen.

Oriëntatie: Correct georiënteerd met het noorden bovenaan.

Cartouches: In linkerbovenhoek in wijzerzin bovenaan het wapenschild van het Duitse keizerrijk en verder de schilden van de baronnieën van

34 Voor een gedetailleerde beschrijving verwijzen wij graag naar VAN DE PERRE 1990. Wij nemen in dit artikel alleen de meest elementaire gegevens over.

35 VAN DE PERRE 1990, p. 18-20.

Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

Rechtsonder, van boven naar beneden:

- de legende met aanduiding van welke gebieden rechtstreeks ressorteren onder Aalst en welke onder één van de vijf baronnieën.
- de titelcartouche.
- de schaalstok.

1.5. 1678 CHAMLAY – Kaart van het Land van Aalst

[Jules-Louis Bolé de Chamlay, toegeschreven aan]³⁶ - [ca. 1678].

PARIJS. Bibliothèque national de France, *Cartes et plans*, GE D- 3115: [*Carte des chemins d'une partie de la Flandre Orientale*].³⁷

Afmetingen: 44 x 60 cm.³⁸

Materiaal: Handschriftelijke kaart op één blad papier, rode inkt voor de wegen en bruine inkt voor alle andere aanduidingen.

Schaal: ca. 1 : 80000

Geen schaalstok wat erop kan wijzen dat de cartograaf helemaal geen bepaalde schaal voor ogen had of een vaste schaal gebruikte. Op basis van de afmetingen van de kaart en van de afstanden tussen de steden Aalst en Geraardsbergen, Geraardsbergen en Oudenaarde, Oudenaarde en Aalst schatten wij de schaal van '1678 CHAMLAY' op grosso modo een 1 : 80000. Foncin kwam in 1970 ook al tot deze zelfde benaderende schaal.³⁹

Opdrachtgever: Opdrachtgever, maar meer dan waarschijnlijk ook cartograaf was Jules-Louis Bolé, marquis de Chamlay (1650-1719). Wij komen nog uitvoerig terug op deze 'man in de schaduw'. Toch nu al aangeven dat Turenne en Condé hem reeds tijdens 'la guerre de Hollande' (1672-1678) opmerken wegens zijn geografische en logistieke kwaliteiten. Hij zal tot zijn dood de eerder bescheiden titel van 'maréchal des logis des camps et armées du roi' dragen, maar – zeker na de dood van Louvois in 1691 – is hij de drager van de oorlogspolitiek van Lodewijk XIV.⁴⁰

36 FONCIN 1970, p. 50.

37 De kaart draagt nog steeds deze titel in de catalogus van de BnF. Nochtans wijst Elisabeth DHANENS, *Kanton Sint-Maria-Horebeke, (Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen, 7)*, Gent, 1971, p. 9 er reeds op dat het gaat om een kaart van het Land van Aalst en legt zij de link met de kaart '1596 HORENBAULT'.

38 Uit de catalogusbeschrijving van de 'Bibliothèque nationale de France' (BnF) in Parijs.

39 FONCIN 1970, p. 72.

40 CENAT 2011, passim.

Herkomst: Net zoals '1596 HORENBAULT' verwerft de BnF de kaart van Chamlay uit de collecties van het kasteel van Bontin.⁴¹ Het ligt dan ook voor de hand dat Chamlay deze kopie maakt na het verwerven van '1596 HORENBAULT' tijdens de zogenaamde *guerre de Hollande* (1672-1678).

Oriëntatie: Correct georiënteerd met het noorden bovenaan.

Cartouches en andere decoratie: geen.

Cartografische inhoud: Het ganse Land van Aalst en aangrenzende gebieden. Inhoudelijk is '1678 CHAMLAY' duidelijk een kopie van '1596 HORENBAULT'. Chamlay laat wel alle elementen weg die hem als militair niet of minder interesseren: de buitengrenzen van het Land van Aalst en de binnengrenzen van de baronnieën, bodemgebruik (akkers, alluviale weiden), minder belangrijke gebouwen (hoeven en bewoning). Wel behoudt hij wegen en waterlopen (met inbegrip van de watermolens), alle elementen die voor oriëntatie belangrijk zijn (stadskernen, kerken en kapellen, abdijen en kloosters, windmolens), terreingegevens die militair belangrijk kunnen zijn (boscomplexen, moerassige gronden). En ook de justitieplaatsen neemt hij over ...

Commentaar: Horenbault en Chamlay hebben met elkaar gemeen dat er nogal wat verwarring bestaat over de schrijfwijze van hun familienaam en over de datering van hun kaarten. Dhanens heeft het over Chamboy en dateert zijn kaart "waarschijnlijk XVIIde eeuw".⁴² *Aalst in kaart beeld en prent* heeft het over Chamloy en de tweede helft van de 18de eeuw.⁴³ Als auteursnaam staat Chamlay vast, voor de datering mag men gerust het einde van de 'guerre de Hollande' vooropstellen, m.a.w. circa 1678.

Merkwaardig genoeg vermeldt Myriem Foncin onder de titel *Grammont (environs), vers 1678* een gedeeltelijke kopie van '1678 CHAMLAY'.⁴⁴ Bij nader toezien is het echter meer dan een gedeeltelijke kopie. Chamlay had blijkbaar de intentie om een tweede kopie van '1596 HORENBAULT' te maken. Het papierformaat van beide Chamlaykaarten is nagenoeg identiek (44 x 60 cm voor de volledige kaart, 50 x 66 cm voor de gedeeltelijke kopie). De gebruikte schaal is dezelfde. En tenslotte: het blad met de 'kopie' is voor minder dan de helft gevuld. Op de onderkant wordt het gebied ten zuiden van de lijn Ename-Zottegem-Hemelveerdegem-Zandbergen-Ninove-Liedekerke-

41 FONCIN 1970, p. 72.

42 Elisabeth DHANENS, *Kanton Sint-Maria-Horebeke, (Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen, 7)*, Gent, 1971, p. 9.

43 AALST 1976, p. 23.

44 FONCIN 1970, p. 72. Deze kaart wordt bewaard in PARIJS. Bibliothèque nationale de France, *Cartes et plans* onder het nummer GE D- 3109.

Lombeek weergegeven. Er was m.a.w. nog ruimte genoeg om de volledige kaart te kopiëren. Waarom Chamlay een tweede kopie van ‘1596 HORENBAULT’ nuttig acht, blijft onduidelijk, maar het wijst alleszins op het belang dat hij hecht aan Horenbaults kaart.

1.6. 1764 – ‘Generaele caerte vanden Lande van Aelst’ in Aalst of Henegouwen?

Op 16 april 1764 bespreekt het landscollege van het Land van Aalst een vraag van de stad Oudenaarde. Deze zou een steenweg willen aanleggen van Oudenaarde naar Ath en die moet voor een stuk door het Land van Aalst lopen. Het college besluit zijn pensionaris, hun juridisch raadsman⁴⁵, naar de pensionaris van de Staten van Henegouwen te sturen met de vraag om de geplande steenweg Aalst-Geraardsbergen op Henegouws grondgebied door te trekken tot Ath ...

Op 11 mei 1764 brengt de landspensionaris verslag van zijn dienstreis uit aan het college. Hij heeft zijn Henegouwse collega blijkbaar kunnen overtuigen van *de groote avantagie die de voorseijde provintie soude genieten door dit werck veel meer als door eene communicatie van Ath naer Audenaerde*. De aan te leggen steenweg Ath-Geraardsbergen-Aalst zou immers aansluiten op *eene vaert* van Aalst naar Baasrode. En bovendien slepen de onderhandelingen met Oudenaarde al sinds 1753 aan. En dan volgt het tweede deel van zijn dienstverslag: *Doende voorders rapport dat hij aldaer heeft gesproecken den heere adt Meuris, die voorsien was van de generaele caerte vanden Lande van Aelst ende beloofde die te laeten copieren ende de copie met de originele te senden naer het collegie, gelijk oock eene caerte genealogique van de vijf banderijen*.⁴⁶

Deze tekst is niet eenvoudig te begrijpen. Nemen wij de figuur van de heer Meuris. Hij is kennelijk een Henegouwer. Twee ‘Aalstenaars’ gaan niet naar Henegouwen om elkaar daar te ontmoeten. In de resolutieboeken van het Land van Aalst of de briefwisseling van 1764 of daaromtrent is geen sprake van een Meuris. Of dat in het archief van de Staten van Henegouwen wel het geval was, kan niet meer gecheckt worden want brandbommen vernielden op 14 mei 1940 zowat twee derden van het materiaal in het rijksarchief van Mons/Bergen. En stelt het Aalsterse college die Meuris zonder meer in het bezit van

45 Herman VAN ISTERDAEL, *Archief van het Land van Aalst 1342-1796 (1814)*, (Rijksarchief te Beveren. Inventarissen, 11), Brussel, 1194, p. 79-80.

46 Alle gegevens en citaten uit AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 84: *Register van resoluties 04.01.1758-18.12.1764*, 16 april en 11 mei 1764.

1784 Lecler © Stadsarchief Aalst

een kaart van het Land van Aalst, die in de gegeven context enkel de Horenbaultkaart van 1612 kan zijn? En Meuris verplicht er zich toe origineel en kopie op te sturen naar het college van het Land van Aalst? Allemaal vragen die zonder antwoord blijven.

Op zich geen ramp want de afspraken van 1764 schijnen zonder gevolg te zijn gebleven. In de kaarten en plans van de Staten van Henegouwen, een fonds dat het bombardement van mei 1940 wél overleeft, is er alleszins geen spoor van te bekennen. Dat is wel het geval voor de in 1751-1753 geplande steenweg Ath-Oudenaarde. Dit plan krijgt de steun van de stad Ronse en de steenweg zou worden doorgetrokken tot Deinze om zo aan te sluiten op het Leie- en Scheldebekken. Uiteindelijk vindt dit plan geen doorgang. Het wordt vervangen door een in 1775-1784 aangelegde steenweg Leuze-Ronse. Een concurrerend voorstel dat het Henegouwse steenkoolbekken via Ath-Zinnik-Edingen-Geraardsbergen-Ninove wil verbinden met het Dender- en Scheldebekken ligt ter tafel vanaf 1773, maar ook dit plan wordt niet meer gerealiseerd tijdens het Ancien Régime.⁴⁷

Tenslotte er nog even op wijzen dat in het dienstverslag van 1764 voor de kaart van het Land van Aalst exact dezelfde titel wordt opgegeven als die welke Lecler in 1784 voor zijn 'kopie' van '1612 HORENBAULT' geeft. Toeval? Of was dit de titel van de kaart uit 1612 en was die effectief betrokken bij het overleg van 1764 in Mons?

1.7. 1784 LECLER – 'Generaele caerte van den lande van Aelst'

Jacob Josef Lecler – 1784.

AALST. Stadsarchief Aalst, nr. 229.

Afmetingen: 221 x 303 cm.

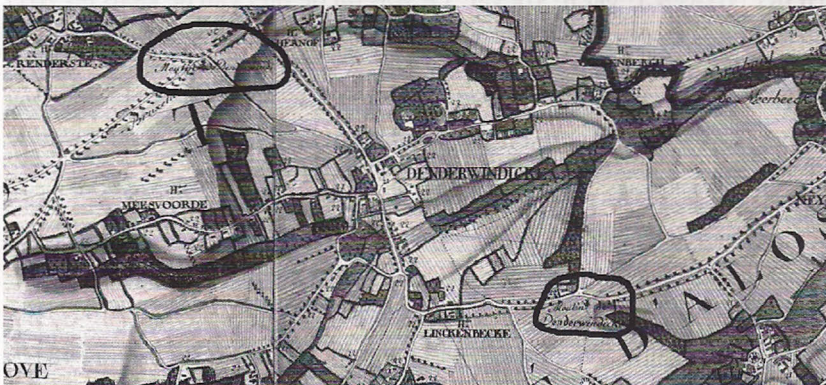
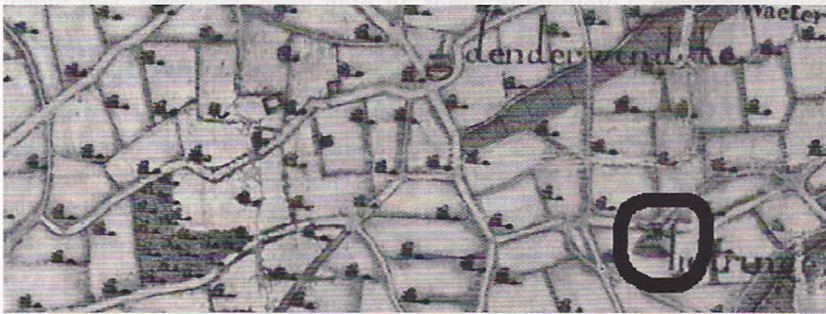
Materiaal: Handschriftelijke kaart op papier. De vellen van 95 op 63 cm werden aaneengekleefd met overlappingen van ongeveer 1 cm. De tekeningen in zwarte lijnen met Oost-Indische inkt. De gouaches in aquarel of gouache met opgeblazen poedergoud in een lijmgrond.⁴⁸

Schaal: 1 : 16500

De schaalstok stelt 1000 Aalsterse roeden voor en meet 336 mm.

47 Alle gegevens gebaseerd op Léopold DEVILLERS, *Inventaire des Cartes et Plans, manuscrits et gravés, qui sont conservés au dépôt provincial des Archives de l'État à Mons : publié par ordre du Gouvernement et du Conseil provincial*, Mons, Imprimerie Albert Duquesne, 1870, p. 39-40 et 53-56.

48 Voor een uitvoerige, technische omschrijving van de gebruikte materialen zie MAHIEU 1997, p. 12-13.

Windmolens in Denderwindeke bij '1596 Horenbault' (boven), '1784 Lecler' (midden) en '1771-1778 Ferraris' (onder).

Horenbault tekent in 1596 correct een windmolen ten zuidoosten van Denderwindeke op de weg naar Lieferinge. Deze molen wordt vermeld in een bron van 1604 als 'de wintmuelen van Denderwindeke', eigendom van de heer van Wedergrate. Een situatie die Lecler nog in 1784 overneemt, terwijl Ferraris in het voorgaande decennium reeds twee windmolens tekent: de reeds vermelde en een tweede ten noordwesten van Denderwindeke, later bekend onder de naam Schone Godmolen.

Opdrachtgever en destinataris: Op 20 januari 1783 sluiten de Gedeputeerden van de twee Steden en het Land van Aalst een contract met landmeter Jacob Lecler. Deze zal een authentieke kopie maken van de oude landkaart van het Land van Aalst. Merken wij hier op dat men het heeft over dé kaart, zonder enige specificatie. Blijkbaar is die niet nodig. Uit de titelcartouche van Leclers ‘kopie’ blijkt dat het hier gaat om een kaart van Jacques Horenbault uit 1612. Als bijlage 1 publiceren wij de integrale tekst van dit contract uit 1783.

Herkomst: ‘1784 LECLER’ maakte deel uit van het archief van het Land van Aalst. De omstandigheden, waarin de kaart in Aalst achterblijft bij de overbrenging van dit archief naar het Rijksarchief te Gent, behandelden wij reeds in de inleidende paragraaf.

Cartografische inhoud: Het ganse Land van Aalst en aangrenzende gebieden. Inhoudelijk is er zeker een band met ‘1596 HORENBAULT’, maar dan wel via de versie uit 1612. In hoeverre Lecler een exacte kopie maakt van ‘1612 HORENBAULT’ moet – door het ontbreken van deze laatste kaart – een open vraag blijven. Dat hij de reeds aangelegde steenweg Aalst-Gent niet opneemt, kan erop wijzen dat hij inderdaad een loutere kopie wil maken. Ook voor de windmolens neemt Lecler blijkbaar de situatie over van 1596/1612, terwijl wij op de Ferrariskaart een heel ander beeld krijgen (ill. - Windmolens in Denderwindeke). Anderzijds blijkt uit zijn eindverslag na het afwerken van zijn kaart (zie bijlage 2) dat de kaart van 1612 op bepaalde plaatsen zo beschadigd is dat een nieuwe terreinopname noodzakelijk blijkt. Van een zuivere kopie kan dan ook geen sprake zijn. Detailonderzoek kan in de toekomst hier meer klaarheid brengen.

Ten opzichte van ‘1596 HORENBAULT’ is er vast en zeker ingeleverd op de detaillering. Stedelijke centra verliezen alle detaillering. Soms – dat is o.a. het geval voor Geraardsbergen – blijft enkel een witte vlek over. Kastelen of grote boerderijen zijn nauwelijks van elkaar te onderscheiden als ze niet benoemd zijn. En dat gebeurt veel vaker dan bij Horenbault. Wel duidelijk aangegeven blijven de boscomplexen en de alluviale gronden. Merkwaardig is het belang dat Lecler hecht aan de watermolens. Hij geeft die weer met een schoepenrad en met een duidelijke vermelding “waetermolen”. Bij windmolens moeten wij het met een eenvoudig symbool stellen.

Lecler geeft perceelgrenzen voor het hele gekarteerde gebied, maar deze aanduidingen zijn uniform over het ganse Land van Aalst, wat niet klopt met de realiteit ca. 1780 (vergelijk maar even met de Ferrariskaart), maar ook niet met die van 1596 of 1612. Deze uniforme, willekeurige perceel aanduidingen vergemakkelijken niet altijd de lectuur van het wegennet en andere cartografische elementen.

Oriëntatie: Correct georiënteerd met het noorden bovenaan.

Cartouches en andere decoratie: beginnend in de linkerbovenhoek ziet men in wijzerzin drie cartouches en een schaalstok.

• **Titelcartouche** (linksboven):

Deze cartouche is een merkwaardige mengeling van oud en nieuw. De ornamenten en wapenschilden zijn zo goed als identiek aan de destinatariscartouche van '1596 HORENBAULT'. Er zijn detailverschillen en het kleurgebruik is afwijkend, maar Lecler houdt zich programmatorisch aan wat Horenbault hem in 1596 – en blijkbaar ook in 1612 – voortekent. Het lege tekstveld van 1596 vult Lecler met onderstaande titel:

Generaele

Caerte Van den lande Van Aelst,
geformeert door meester Jacques
hoorenbaut landt meter ende
Schilder ten Jaere 1612. Soo
gesien is in de resolutien Van
d'edele heeren gedeputeerde der
twee Steden ende lande Van
aelst. by den onderschreven
geswooren landtmeter In den raede
Van Vlaenderen geadmitteert, binnen
gendt residerende gecopieert, ende
Conforme gemaect naer d'origineele
Caerte berustende In d'archiven Van
de Voorseyde heeren gedeputeerde
ten Jaere 1784 t'oorconden
(getekend) J. Lecler

Onder dit titelveld volgt de legende met de grensaanduidingen van het Land van Aalst en van de vijf baanderijen:

de li(miten) Van het landt Van aelst Worden aangewesen met Cru(cen), de Vyf baenderyjen te weten t'landt Van rode met een r(ood getip)elde linie, t'landt Van gaver met een geele getipelde, t'land Van (Sotteg)hem met een bruyne getipelde, t'landt van Boulaere met bla(u)we getipelde, ende het landt van Schoorisse met een roode linie

Lecler laat de plaats van het titelveld bij '1596 HORENBAULT' (rechtsonder) zonder meer blanco.

- *Cartouche met het schild van het Heilige Roomse Rijk* (midden boven) Analoog met '1596 HORENBAULT'.

- *Windrooscartouche* (rechts midden).

Bij '1596 HORENBAULT' staat de windroos nog rechtsboven. Die vrijgekomen ruimte kleurt Lecler op zijn uniforme manier perceelsgewijs in.

- *Schaalstok* (midden onder).

Commentaar: Wij willen hier even dieper ingaan op het overleg dat Lecler en het hoofdcollege van het Land van Aalst hebben bij de levering van de kaart op 6 augustus 1784.⁴⁹ De tekst van dit overleg, die wij om zijn belang integraal publiceren als bijlage 2, geeft ons een unieke kijk op de werkwijze van Lecler, op de werkomstandigheden, de duur van zijn arbeid, ...

Contractueel krijgt hij op 20 januari 1783 tot einde juni van datzelfde jaar de tijd om een kopie te maken van *d'oude Lantkaerte van den geheelen Lande van Aelst* (zie bijlage 1 voor de hele tekst van het contract). Beide contractanten gaan er van uit dat een goede vijf maand moeten volstaan om de klus te klaren. Lecler zal daarvoor 1200 gulden courant ontvangen. Een derde van deze som wordt hem als voorschot uitbetaald. Uiteindelijk werkt Lecler gedurende 18 maanden aan zijn kaart, van einde januari 1783 tot begin augustus 1784. In totaal minstens 422 mandagen, 302 gepresteerd door Lecler zelf in het landhuis te Aalst en 120 door een helper of medewerker.

De staat waarin de kaart van 1612 zich bevindt, heeft een grote impact op de te leveren prestaties. Het landscollege is van oordeel dat de kaart niet kan getransporteerd worden en vraagt dat Lecler zijn kopie

⁴⁹ AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 87: *Register van resoluties 02.07. 1783-31.05.1785*, fól. 141v-142v.

binnen het landhuis te Aalst maakt. Bovendien is de kaart op bepaalde plaatsen onleesbaar geworden en moet Lecler zich ter plaatse begeven voor een nieuwe terreinopname. Dit alles brengt grote verblijfskosten in Aalst mee en reiskosten binnen het Land van Aalst.

Op basis van deze bijkomende kosten gaat het college akkoord om Lecler niet de contractueel vastgelegde som van 200 ponden groot te betalen (wat overeenkomt met de 1200 gulden courant uit het contract), maar wel de som van 1800 gulden courant. Voor deze som engageert Lecler zich wel dat hij *t'sijnen koste door eenen schilder sal doen schilderen, de postueren ende andere ambelissementen op de originele oude caerte te bevinden*. Of dit ook effectief gebeurt blijft een vraag.

1.8. 1786 VANDER MASSEN – ‘Conventie Vermassen relatief tot de caerte van t land’

In het register met de resoluties van het landscollege van april 1785 tot december 1786 zit nu nog een eigentijdse bladwijzer met de vermelding *Conventie Vermassen relatief tot de caerte van t land*. Eén van de resoluties op 30 november 1786 luidt voluit: *Ter Causen dat de caerte van desen Lande hangende in het Kleijn collegie, behelsende eene generaele ende exacte descriptie van alle de wegen ende beken mitsgaeders limiten van den Lande van Aelst, niet wel conserverelijck en is, op de forme soo ende gelijk de selve haer alsnu bevind, is geresolveert t'accepteren de submissie gedaen bij den Landmeter Vander massen, vande selve te copieren, ende maecken soodaenig dat die kan gebonden ende geconserveert worden boeckgewijse alles voor de somme van vijftigh ponden grooten*.

Op het eerste gezicht kan het verwondering wekken dat amper twee jaar nadat Lecler zijn kaart afwerkt, het college reeds opnieuw besluit van een kopie te laten maken van *de caerte van 't land*. Niet omdat de bestaande kaart beschadigd of versleten is, maar is ze wel *conserverelijck*? Het college maakt zich met andere woorden zorgen over de ‘toekomst’ van de kaart, vooral gezien *de forme soo ende gelijk de selve haer alsnu bevind*. Zij zeggen het niet met zo veel woorden, maar – al moet de muurgrote Leclerkaart een mooi pronkstuk geweest zijn – een handig werkinstrument blijkt ze niet te zijn. Het college gaat dan ook graag in op het voorstel van landmeter Vander Massen om, vertrekkend van de Leclerkaart zoals wij veronderstellen, een kopie te maken, opgedeeld in een reeks kaartbladen die vervolgens tot een boek zouden samengevoegd worden.

Of dit plan ook effectief werd uitgevoerd? Weinig waarschijnlijk want anders hadden wij dit kaartboek moeten terugvinden in de archiefinventaris van 1793 (zie 1.10). Wel staat vast dat Vander Massen zich met de kartering van het Land van Aalst heeft bezig gehouden. In 1794 brengt hij een kaart uit die voor het eerst sinds Horenbault in 1596 een aantal nieuwe elementen opneemt. Op deze kaart gaan wij zo dadelijk gedetailleerd in.

1.9. 1794 VANDER MASSEN – ‘Nieuwe ende seer exacte Caerte van het Land en Graefschap van Aelst’

Joannes Baptista Vander Massen – 1794.

GENT. Rijksarchief Gent, *Kaarten en plans*, nr. 1898.

Afmetingen: 24,5 x 30 cm.

Materiaal: Gravure op papier.

Schaal: 1 : 132759

De schaalstok stelt een Vlaamse mijl van 1000 roeden voor en meet 29 millimeter, onderverdeeld in vier blokjes van ca. 7 millimeter.

Opdrachtgever en destinataris: Deze gegraveerde kaart moet zonder twijfel in verband gebracht worden met het zo-even vermelde contract tussen Vander Massen en het landscollege, maar naar de exacte aard en inhoud van de relatie hebben wij het gissen.

Herkomst: onbekend.

Cartografische inhoud: Het Land van Aalst met enige bijkomende elementen ten noorden en ten oosten. De kaart van Vander Massen is nog een stuk kleiner dan die van Sanderus, dus nog minder plaats voor enige detaillering. Bovendien legt hij duidelijk de nadruk op het wegennet. Dat is de hoofdbedoeling van zijn kaart, wat hij overigens ten overvloede aangeeft in zijn titelcartouche. Voor de rest beperkt hij zich tot de steden, dorpen en religieuze instellingen voor zo ver ze zich situeren op het platteland (Affligem, Beaupré, Lierde, Tussenbeke, ...). Bij het wegennet vormen de “posterye” een logische aanvulling. De watermolens vormen wel een vreemde eend in de bijt. Naar ons inzicht alleen te verklaren omdat Vander Massen zich baseerde op ‘1784 Lecler’ waar de watermolens eveneens sterk in het daglicht worden gesteld.

Oriëntatie: Correct georiënteerd met het noorden bovenaan.

Cartouche: beginnend in de linkerbovenhoek ziet men in wijzerzin twee cartouches en een schaalstok.

- *Titelcartouche* (linksboven):

Nieuwe ende seer exacte
Caerte
van het Land en Graefschap
van Aelst
in 't Keyserlyck Vlaenderen
Waer by gedesigneert syn
De Groote herwegen Pontwegen
Ende twintig voet Straeten
Gemaect en gegraveert door
den geadmitteerden Lantmeter
Joannes Baptista Vander
Massen tot Strypen ten Jaere
1794

- *Legendecartouche* (rechtsonder) geeft de symbolen voor Steenweg, Herrewegh, Pontwegh, 20 voet Straete, Water meulen, Posterye.
- *Schaalstok* (midden onder).

Commentaar: Vander Massen baseert zich bij het ontwerpen van zijn kaart duidelijk op Lecler. Er is de reeds vermelde conventie van 1786 tussen de landmeter en het landscollege. Hij neemt van '1784 LECLER' de overdreven aandacht voor watermolens over. Maar Vander Massen is meer dan Lecler. Hij is de eerste cartograaf van het Land van Aalst die de steenweg van Aalst naar Gent op zijn kaart weergeeft.

Maar ook bij het weergeven van kleinere wegen zorgt Vander Massen voor een update van zijn gegevens. Bij wijze van voorbeeld geven wij het relaas van de 'Pollarekassei' tussen Ninove en Pollare. Gans deze zaak uitspitten valt buiten het kader van dit artikel, maar toch enige toelichting. Sinds mensenheugenis loopt de weg van Denderwindeke naar Ninove, allebei behorend tot het graafschap Vlaenderen, over Pollare. Deze weg loopt echter over korte afstand door Meerbeke, dat tijdens het Ancien Régime onder Brabant valt. Minstens vanaf de 18de eeuw begint dit voor problemen te zorgen want Brabant heft tol op alles wat over die 'luttele roeden' Brabants grondgebied moet trekken. Wanneer Ninove dan in het laatste kwart van die eeuw op een potentiële route komt te liggen tussen enerzijds het Henegouwse steenkoolbekken en anderzijds Gent, Antwerpen en de Verenigde Provinciën is het hek van de dam.

De Staten van Henegouwen en het Land van Aalst kanten zich tegen een steenweg die Ninove zou aandoen, omdat dit zou impliceren dat Brabant op alle goederen tol kan heffen. Voor Ninove (dat niet tot

Van Denderwindeke naar Ninove bij '1784 Lecler' (boven links), '1771-1778 Ferraris' (boven rechts) en '1794 Vander Massen' (onder).

Op de kaart van Lecler (1784), die op dit vlak overeenstemt met die van Horenbault (1596) zien wij hoe het transport van Denderwindeke (nr. 1) naar de Brabantse poort van Ninove (nr. 5) loopt via het kruispunt dat in de 18de eeuw bekend staat als het 'Potaerdenholleken' (nr. 2; nu het kruispunt van Heirebaan en Neuringen) over de huidige kruising van Neuringen en Stebbingen (nr. 3) waar het transport rechts gaat. Op de kaart van Ferraris (1771-1778) is duidelijk te zien dat dit traject rakelings over Meerbeeks en dus Brabants grondgebied gaat (ter hoogte van nr. 4). Door de aanleg van de Pollarekassei, de huidige Pollarebaan, (nr. 6) vermijdt men alle Brabantse tolrechten, een nieuwe situatie die Vander Massen (1794) schetst.

het Land van Aalst behoort) zit er niets anders op dan de weg naar Denderwindeke iets noordelijker te leggen, buiten het grondgebied van het Brabantse Meerbeke. Najaar 1778 is dit een feit, maar het kasseien van de nieuwe weg zal nog tot 1786 aanslepen.⁵⁰ Dat Vander Massen in 1794 deze nieuwe situatie weergeeft, bewijst dat hij oog had voor het bijwerken van de cartografie van het Land van Aalst, ook in zijn details.

1.10. 1793 BOELAREKAART – ‘Generaele kaerte vanden Lande van Aelst’

Volledigheidshalve moeten wij ook nog vermelden dat een archiefinventaris van het Land van Aalst uit 1793 melding maakt van een *Copie van eene generaele kaerte vanden Lande van Aelst, getrokken uijt eene kaerte wezende alsdan in het Casteel van Boulaere*.⁵¹ Toen dit gegeven bij de (her)inventarisatie van het Land van Aalst opdook, ging men er nog vanuit dat de inventaris ongedateerd was en dat hij aangaf dat er slechts één kaart van het Land van Aalst in het landsarchief was.⁵² Blijkt nu dat deze inventaris bestaat uit enerzijds een lias, bestaande uit twee katernen en gedateerd 1793, en anderzijds een ongedateerde katern. Inhoudelijk overlappen de twee documenten elkaar voor het grootste deel.

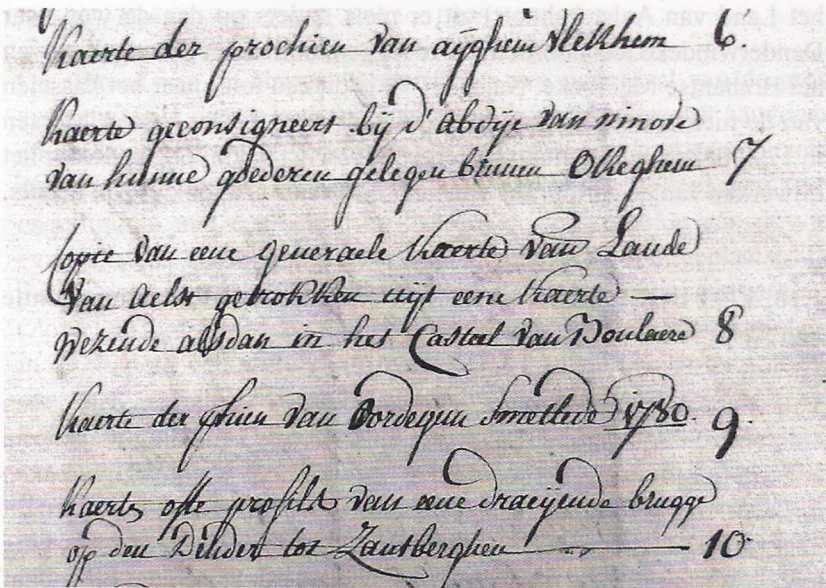
Uit de inhoud blijkt verder dat deze inventaris geen volledigheid beoogt. Hij is beperkt tot een overzicht ‘kasse’ per ‘kasse’ en ‘berdt’ na ‘berdt’ van het dynamisch archiefgedeelte. Uit de plaatsing als nummer 8 tussen een kaart van het bezit van de Ninoofse abdij in Okegem en een kaart van Oordegem-Smetlede uit 1780 blijkt dat het hier niet kan gaan om de Leclerkaart van 221 op 303 cm. Wat meer dan plausibel is, is dat het gaat om de Horenbaultkaart van 1612. Pro memorie: de vermoedelijke moederkaart uit 1596 meet 115 op 165 cm.

Hoe moeten wij deze tekst interpreteren? Het begrip ‘alsdan’ kan alleen verwijzen naar een moment in het verleden. En het enige zinnige moment uit het verleden dat wij ons kunnen voorstellen in de context

50 De ganse problematiek van de ‘Pollarekassei’ vanuit Ninoofs standpunt vindt men bij Hendrik VANGASSEN, *Geschiedenis van Ninove*. 2, Ninove, De Toren, 1960, p. 511-519. Voor de tussenkomsten van het Land van Aalst verwijzen wij naar volgend bronnenmateriaal: AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 87: *Register van resoluties 02.07.1783-31.05.1785*, 12 en 27 mei en 10 en 11 augustus 1784; AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 88: *Register van resoluties 01.04.1785-23.12.1786*, 30 november 1785

51 AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 591: *Inventaris van het archief van het Land van Aalst, 1793*. Vroeger GENT. Rijksarchief. *Varia D*, nr. 1085.

52 VAN DE PERRE 1990, p. 16-17.

De 'generael caerte' van het Land van Aalst in de archiefinventaris van 1793. (Aalst. Stadsarchief. *Land van Aalst*, nr. 591)

van de tekst is het moment van het kopiëren. Waaruit dan zou volgen dat de kaart van 1612 in dat jaar gekopieerd wordt op basis van een Horenbaultkaart die op dat moment berust in het kasteel van Boelare.

Wie is in 1612 heer van Boelare? Sinds 1601/1602 is Boelare in handen van de Milanese familie Cassina. Francisco-Bernardino Cassina koopt het goed van Filips-Willem van Buren (later van Oranje)⁵³ en dat maakt de vraag naar de heer van Boelare helemaal interessant. Deze Filips-Willem is immers niemand minder dan de oudste zoon van Willem de Zwijger, in 1568 op 14-jarige leeftijd op bevel van Alva opgepakt en naar Spanje gebracht. Daar krijgt hij een katholieke opvoeding en wacht men op een geschikt moment om hem terug naar de Nederlanden te brengen als tegenpool voor zijn vader of later zijn halfbroer Maurits van Nassau. In 1595 acht men het ogenblik geschikt en Filips-Willem van Oranje scheept op 28 september 1595 in en wel samen met de pas tot gouverneur-generaal van de Nederlanden benoemde aartshertog Albrecht. Via Genua en na een tussenstop in Rome – met bezoek aan de paus – reizen zij door naar de Nederlanden. Op 11 februari 1596 rijdt

53 Marc VAN TRIMPONT, *Het Land en de Baronie Boelare, Geraardsbergen, Geschied- en Heemkundige Kring Gerardimontium*, 1998, p. 184-187.

Filips-Willem zelfs aan de zijde van de aartshertog Brussel binnen.⁵⁴

Wij gaven reeds aan dat er een band is tussen ‘1596 HORENBAULT’ en aartshertog Albrecht, evident ook tussen beide Horenbaultkaarten en wij uitten reeds het vermoeden dat ‘1612 HORENBAULT’ wel eens in het kasteel van Boelare zou kunnen gemaakt/gekopieerd zijn. Nu blijkt Filips-Willem de *missing link* te zijn tussen Boelare en aartshertog Albrecht. Harde bewijzen ontbreken maar Filips-Willem beantwoordt perfect aan het profiel van een potentiële opdrachtgever voor ‘1596 HORENBAULT’. Als intimus van Albrecht en heer van Boelare komt hij onmiddellijk in beeld. Bovendien beschikt hij over de financiële middelen om een dergelijke opdracht als privépersoon aan Horenbault te geven. Als tegenargument zou men kunnen aanvoeren dat Horenbault zijn kaart 1596 dateert, terwijl het vervaardigen van deze kaart toch wel minstens een paar jaar (zo niet meer) moet in beslag genomen hebben. Maar niets bewijst dat ‘1596’ hier doelt op de afwerking. Misschien geeft Horenbault het jaar van de opdracht weer?

1.11. Balans van een inventaris

Tot slot van deze inventaris is het wellicht goed nog even op een rij te zetten welke kaarten van het Land van Aalst met zekerheid worden gemaakt tijdens het Ancien Régime:

- Horenbault maakt in 1596 een eerste kaart.
- In 1612 volgt een tweede kaart. Wellicht een kopie van de eerste, maar omdat ze niet bewaard bleef, is het moeilijk hier categorische uitspraken over te doen.
- Sanderus baseert zich op een Horenbaultkaart om in 1644 een gegraveerde editie te maken voor zijn *Flandria Illustrata*.
- Omstreeks 1678 maakt Chamlay een kaart, gebaseerd op de door hem naar Frankrijk meegenomen kaart van Horenbault uit 1596.
- Lecler maakt in 1784 een kopie van de kaart van Horenbault uit 1612.
- En tien jaar later vervaardigt Vander Massen zijn ‘wegenkaart’ van het Land van Aalst. Een heel rudimentaire kaart, maar zij integreert voor het eerst een aantal nieuwe elementen. Dit terwijl de basisgegevens van Horenbault uit 1596 gedurende bijna twee eeuwen, i.e. tot en met Lecler in 1784, zonder meer zijn overgenomen.

54 P.J. BLOK, *Philips Willem, graaf van Buren, prins van Oranje*, in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 1, 1911, kol. 1412-1414.

2. Van een bourgondisch kasteel in Bontin, een markies van Chamlay en het Land van Aalst

Het kasteel van Bontin (Les Ormes, gemeente Aillant-sur-Tholon, arrondissement Auxerre, departement Yonne) komt in ons verhaal een eerste keer ter sprake in 1936 en een tweede maal in 1959. In 1936 verwerft de 'Bibliothèque nationale' van Frankrijk de Horenbaultkaart van 1596. Deze koop kadert in een reeks van aanwinsten uit de verzameling van het kasteel van Bontin, aanwinsten die in de tijd gespreid zijn over de veertig jaar tussen 1897 en 1937. Niemand die er voorlopig dieper op ingaat of op zoek gaat naar een verband tussen al deze aanwinsten. In 1954 wordt de bibliotheek echter gecontacteerd door de 'Bibliothèque municipale' van Troyes. Een zekere Jean-Camille Niel wil een schenking doen. Het betreft een stapel documenten van uiteenlopend formaat, aangetast door het zonlicht en het vocht, maar toch herkenbaar als werkdocumenten van een 17de-eeuws cartograaf. Op vraag van Myriem Foncin, hoofdconservator van het departement Kaarten en plannen van de 'Bibliothèque nationale' vertelt deze Niel in 1959 dat hij de stapel documenten vóór twintig jaar kocht bij een voddenraper. Deze had ze van de afstammelingen van éne François de Laprée, 'maréchal des logis des armées du roi', overleden in het kasteel van Bontin op 5 maart 1723. En daar gaat bij Myriem Foncin een belletje rinkelen ... Zij legt de link tussen de schenking Niel en de reeks aankopen tussen 1897 en 1937 uit het kasteel van Bontin.⁵⁵

Bontin heeft dan al een rijke geschiedenis achter de rug. In 1504 wordt dit landgoed van de familie Courtenay tot *seigneurie* verheven. Via een huwelijk komt het kasteel in het bezit van Maximilien de Béthune (1559-1641), hertog van Sully en invloedrijk minister van de Franse koning Hendrik IV. Een nazaat, overladen met schulden, ziet zich in 1692 verplicht het kasteel te verkopen aan François de Laprée, die het kasteel laat herbouwen. Voor de heraanleg van de tuinen tekent André Le Nôtre, de tuinarchitect van Versailles. Laprée sterft in zijn kasteel in 1713. Tijdens de tweede wereldoorlog resideren achtereenvolgens Duitse en geallieerde troepen in het kasteel.⁵⁶

Met Laprée, die in 1697 in de adelstand wordt verheven en de titel van 'baron de Bontin' aanneemt, hebben wij een link naar de rijke verzameling kaarten en plannen die vanaf einde 19de eeuw door verkopen en schenkingen deels wordt verspreid vanuit het kasteel van Bontin.

55 FONCIN 1970, p. 43.

56 FONCIN 1970, p. 51-53.

Over deze François de Laprée zijn de verdere gegevens schaars. Hij is waarschijnlijk geboren in 1650, komt op 20-jarige leeftijd in dienst bij de Franse koning en begint er zijn carrière als ‘aide-maréchal des logis’ bij Chamlay. Over deze functie zo dadelijk meer. Gedurende een kwarteeuw blijft hij de nauwste medewerker én een vriend van Chamlay. Van de samenwerking getuigt o.a. een reeks van door de BnF aangekochte kaarten, die Foncin als groep C aanduidt en waarin zich 29 kaarten bevinden die verband houden met oorlogsactiviteiten tussen 1672 en 1692. Vooral dan met militaire operaties in Vlaanderen tussen 1672 en 1678. Foncin omschrijft deze kaarten als documenten opgesteld door de directe bevelhebbers op het terrein of hun naaste medewerkers. Op basis van het geschrift schrijft zij negen kaarten toe aan Chamlay, twee aan Laprée. Verder kan het geen toeval zijn dat Laprée het kasteel van Bontin aankoopt. Het wijst op een meer dan professionele relatie tussen beide personen. Bontin ligt immers op een dertigtal kilometer van het domein van Chamlay (Cham(p)lay, gemeente Joigny, arrondissement Auxerre, departement Yonne).⁵⁷

Gaan wij nu even dieper in op de figuur van Chamlay, die al zo vaak ter sprake kwam. Een tot voor enige jaren nauwelijks bekend persoon, wat alleen verbazing kan wekken wanneer men zijn indrukwekkende carrière overschouwt. Wij vermeldden al bij de bespreking van zijn kaart dat zijn naam in publicaties uit onze regio als Chamboy of Chamloy werd gespeld. Maar ook in Frankrijk blijft hij relatief onbekend, tot Jean-Philippe Cénat in 2006 aan de ‘Université Paris I’ een doctoraat verdedigt over Chamlay. Het resultaat werd vorig jaar gepubliceerd.⁵⁸ De auteur heeft het in zijn ondertitel niet toevallig over “le stratège secret de Louis XIV”. Chamlay is dan ook een atypische persoonlijkheid binnen de generale staf van Lodewijk XIV. Chamlay moet een bescheiden en terughoudende persoon zijn geweest. Zo meldt Cénat dat er geen enkel betrouwbaar portret van Chamlay bestaat. Voor de cover van zijn boek moet hij zich behelpen met een detail uit een schilderij dat Lodewijk XIV tijdens het beleg van Bergen in 1691 voorstelt. Op de achtergrond een anonieme figuur waarvan men veronderstelt dat het Chamlay zou kunnen zijn ... Verder houdt Chamlay – ondanks zijn groeiende invloed – vast aan zijn oorspronkelijke titel die in geen enkele verhouding meer staat tot zijn werkelijke rol als voornaamste militaire raadgever van Lodewijk XIV.

57 FONCIN 1970, p. 49-50 en 50-53. Het kasteel van Cham(p)lay wordt in 1822 afgebroken. Dat van Bontin wordt ook nu nog door afstammelingen van Laprée bewoond en herbergt nog steeds een rijk archief van cartografisch en ander materiaal, o.a. vier banden met de marsorders en in drie gevallen de bijhorende kaarten voor de operaties in Vlaanderen tijdens de jaren 1672 en 1675-1677.

58 CENAT 2011, 203 p.

Verder is Chamlay ook van bescheiden komaf. Zijn volledige naam luidt Jules-Louis Bolé, heer van Chamlay. Nu zijn de Bolés geen geslacht van rijke burgers of grootgrondbezitters. Afkomstig uit de Oise trekt Alexandre-Simon Bolé (1607-1673) naar Parijs en hij is de eerste van de familie die de maatschappelijke ladder bestijgt. Op het einde van een succesvolle carrière, die zich hoofdzakelijk afspeelt in het militaire milieu, koopt Alexandre-Simon in 1670 het ambt van ‘maréchal général des logis’. Duidelijk met de bedoeling een carrière voor zijn zoon te creëren. Wanneer deze zoon in 1650 in Parijs wordt gedoopt, krijgt hij de voornamen Jules-Louis mee, naar kardinaal Mazarin en Lodewijk XIV. Jules-Louis Bolé, de latere Chamlay, krijgt zijn opleiding bij de jezuïeten van het ‘Collège de Clermont’, het meest befaamde en meest prestigieuze college van Frankrijk (nu: ‘Lycée Louis-le-Grand’ in hartje Parijs). Hij studeert er af in 1668, maar het zal nog tot 1672 duren vooraleer hij voluit gaat voor het ambt dat zijn vader in 1670 voor hem kocht. Korte tijd later trekt vader Alexandre-Simon Bolé zich terug op zijn landgoed in het Bourgondische Chamlay.⁵⁹

Wat is nu de functie van een ‘maréchal général des logis’? In zijn volle lengte luidt de titel ‘maréchal des logis des camps et armées du roi’. Deze functie bestaat er essentieel in te zorgen voor de legerverplaatsingen en de kampementen. In de praktijk vallen hieronder het uitstippelen van de te volgen routes, het opstellen van de marsbevelen, het plannen van de inkwartiering, de foerage voor mens en dier. Een grondige kennis van het terrein waarop de militaire operaties zich zullen afspelen, is dan ook onontbeerlijk. Hij moet een goed geograaf zijn en een ervaren topograaf en mathematicus. En indien enigszins mogelijk moet hij beschikken over betrouwbaar kaartmateriaal want hij moet een grondige kennis hebben van het terrein waarop toekomstige militaire operaties zich zullen afspelen. Omdat hij de voornaamste geografische informatiebron van het leger is, kan een ‘maréchal général des logis’ deze taakomschrijving echter ver overschrijden. Hij woont vaak de vergaderingen van de legerleiding bij en kan zo de strategische keuzes meebepalen.⁶⁰ Chamlay zal bewijzen dat hij volop van deze opportuniteiten kan gebruik maken, maar anderzijds houdt hij levenslang vast aan de wat miskende en in se weinig prestigieuze titel van ‘maréchal général des logis’.

Jules-Louis Bolé (later: marquis de Chamlay) neemt vanaf 1672 deze taak volledig op zich. Datzelfde jaar begint de ‘guerre de Hollande’

59 CÉNAT 2011, 9-13.

60 Jean-Philippe CÉNAT, *Les fonctions de maréchal général des logis à l'époque de Louis XIV*, in: *Revue historique des armées*, 257, 2009, [En ligne], mis en ligne le 09 mars 2011. URL : <http://rha.revues.org/index6874.html>. Consulté le 26 avril 2012.

of Hollandse oorlog die pas zal eindigen met de vredesverdragen van Nijmegen (1678) en wordt uitgevochten tussen Frankrijk en de Verenigde Provinciën met hun respectievelijke bondgenoten. Ondanks zijn naam speelt deze oorlog zich voor een groot deel af op het grondgebied van de Zuidelijke Nederlanden, niet in het minst in het Land van Aalst, de kasselrij Oudenaarde en Henegouwen. Als 22-jarige ontpopt de latere Chamlay zich tot een alomtorend, geniale medewerker. Reeds in de eerste jaren noemt de latere ‘maréchal de Luxembourg’ hem *une carte vivante*, die in staat is een kaart te maken van iets wat hij eenmalig ziet. Tijdgenoten roemen hem om zijn plannen, die even volmaakt zijn als de auteur is in dat genre. Zijn kaarten en plannen gaan bovendien gepaard met beschrijvingen die waarachtige geografische verhandelingen zijn.⁶¹ Kortom, hij is de perfecte ‘maréchal général des logis’.

Het verbaast dan ook niemand dat Louis II de Bourbon-Condé, bekend als ‘le Grand Condé’ en bevelhebber van het Franse leger in Vlaanderen, hem in de lente van 1674 opeist voor zijn staf. Voor de campagne van 1675 besluit Lodewijk XIV persoonlijk het bevel op zich te nemen voor het leger in onze gewesten, met Condé aan zijn zijde en Chamlay als hoofd van de legerstaf.⁶² Vanaf 1678 gaat de koning niet meer op veldtocht zonder hem. Met dank aan zijn geografische en logistieke kwaliteiten wordt Chamlay één van de bevoorrechte militaire raadgevers van Lodewijk XIV, een positie die hij tot 1709 zal bekleden. De koning verheft Chamlay tot markizaat waardoor Jules-Louis Bolé zich voortaan ‘marquis de Chamlay’ mag noemen.⁶³ Vanaf 1709 is de invloed van Chamlay tanend, hij overlijdt kinderloos en ongetrouwd in 1719.⁶⁴

Keren wij nu even terug naar de periode 1672-1678, de Hollandse oorlog. Zowel Chamlay als zijn assistent, later ook vriend De Laprée neemt deel aan de veldtocht in Vlaanderen.⁶⁵ Uit alle regionale en lokale historische studies die dit tijdssegment behandelen, blijkt dat de aanwezigheid van de Franse troepen frequent en alomtegenwoordig is in onze regio. Tijdens de winter van 1677-1678 bereidt Chamlay het beleg van Gent voor. De stad valt effectief op 12 maart 1678. Ieper volgt op 25 maart. De krachtsverhoudingen liggen nu ongeveer vast,

61 CÉNAT 2011, p. 19-20 en 24..

62 CÉNAT 2011, p. 29-31..

63 Jean-Philippe CÉNAT, *Chamlay (1650-1719), le stratège oublié de Louis XIV*, in : *Revue historique des armées*, 263, 2011, [En ligne], mis en ligne le 12 mai 2011. URL : <http://rha.revues.org/index7207.html>. Consulté le 27 avril 2012 ; CÉNAT 2011, p. 23; FONCIN 1970, p. 53 noot 99.

64 CÉNAT 2011, p. 198.

65 FONCIN 1970, p. 56.

het is wachten op de vrede van Nijmegen die op 10 augustus 1678 wordt gesloten tussen Frankrijk en de Verenigde Provinciën. Van mei tot augustus 1678 blijven ‘maréchal de Luxembourg’ en Chamlay achter in Vlaanderen om er de controle uit te oefenen.⁶⁶ Het regionale en lokale bestuur is immers op non-actief gezet. In de resolutieboeken van het Land van Aalst is er een hiaat tussen 28 april 1678 en 14 maart 1679.⁶⁷ Het zal immers nog tot 5 februari 1679 duren vooraleer de laatste belligerenten, Frankrijk en de Duitse keizer, ook vrede sluiten.

Hoe Horenbaults kaart van 1596 in de Parijse *Bibliothèque nationale* belandde, is nu wel duidelijk. Zij werd verworven uit de collectie van het kasteel van Bontin. Daar blijft een machtige collectie cartografisch materiaal achter bij het overlijden van François de Laprée in 1713 en van zijn collega en vriend Chamlay in 1719. Deze laatste had de kaart van Horenbault ongetwijfeld in handen gekregen tijdens de Hollandse oorlog. Meer dan waarschijnlijk in de zomer van 1678, een relatief rustige periode voor Chamlay die van deze rust profiteert om de kaart van 1596 te ‘kopiëren’, maar ze wel reduceert tot de voor hem belangrijke informatie. Waar of bij wie Chamlay de kaart verwerft is onbekend. Ook over de manier waarop tasten wij in het duister, alhoewel hier wel een hypothese kan geformuleerd worden. Meer dan waarschijnlijk is het géén oorlogsbuit en wordt ze niet zo maar ergens weggeroofd. Onder de tientallen kaarten die de ‘BnF’ uit het kasteel van Bontin verwerft, vormt de Horenbaultkaart immers een vreemde eend in de bijt.⁶⁸ Uit het overzicht van Myriem Fontin blijkt dat het de enige kaart is die niet van ‘Franse makelij’ is. Alle andere kaarten zijn van de hand van het duo Chamlay-Laprée, van hun directe medewerkers of van hun voorgangers. Ook wanneer het gaat over regionale of lokale kaarten van regio’s uit de Zuidelijke Nederlanden, de Verenigde Provinciën of het Duitse keizerrijk. Chamlay trekt dus niet op kaartenroof om interessant materiaal naar Frankrijk over te brengen. Anders had hij vast en zeker ook de kaart van Gent meegeroofd, die Horenbault in 1619 maakt van de stad Gent en omgeving en die ophangt in de schepenzaal van het Gentse stadhuis terwijl het Franse leger er toch alle macht heeft na de inname van de stad in maart 1678. Dit alles zou erop kunnen wijzen dat

66 CÉNAT 2011, p. 39-40.

67 AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 31: *Register van resoluties 01.06.1677-17.05.11680*.

68 FONCIN 1970, p. 44-50 ziet zowel in de serie aankopen als in de schenking Niel een groep A met kaarten van omstreeks 1600, een groep B met kaarten van rond 1650 en een groep C met kaarten uit de periode 1672-1678/1692. Op basis van de chronologie klasseert de auteur de Horenbaultkaart bij de groep A, maar vanuit het oogpunt van de collectievorming zou ze beter thuishoren bij de groep C.

Chamlay de Horenbaultkaart van het Land van Aalst op een of ander manier via reguliere kanalen verwerft. Dat dit bij het Land van Aalst of een andere openbare instelling mogelijk was, is zeer onwaarschijnlijk. Een particulier is een plausibeler hypothese.

3. Onderlinge afhankelijkheid en eigen inbreng van de kaarten

Op basis van externe bronnen komen wij tot volgend beeld. Horenbault maakt in 1596 een kaart van het Land van Aalst. In opdracht van wie? Blijkbaar is ze bestemd voor aartshertog Albrecht, maar het bewaarde exemplaar is nooit afgewerkt en heeft nooit zijn bestemming bereikt. Waar wordt ze bewaard tot Chamlay haar in 1678 of daaromtrent verwerft en meeneemt naar Frankrijk? Het is niet uitgesloten dat Horenbault de originele kaart aanvankelijk zelf bewaart. Ook Jacob van Deventer houdt zijn zogenaamde minuten in persoonlijk bezit. En wanneer graaf Ferraris zijn kaart in drie exemplaren aflevert, behoudt de Habsburgse monarchie als opdrachtgever zich het originele werkexemplaar voor en dat wordt ook nu nog in Wenen bewaard.

In 1612 laat het landscollege van het Land van Aalst door Horenbault een kaart maken. Waarschijnlijk een kopie van of minstens gebaseerd op zijn kaart van 1596. Jammer genoeg is deze kaart verloren gegaan. Op één van beide kaarten moet Sanderus zich gebaseerd hebben voor zijn gegraveerde versie. In 1678 kan Chamlay de Horenbaultkaart van 1596 naar Frankrijk meenemen waar hij persoonlijk een kopie maakt. De kaart van 1612 wordt op haar beurt gekopieerd door Lecler in 1784. De Gentenaar Lecler is op dat moment geen onbekende in het Land van Aalst. Rond datzelfde jaar maakt hij (of krijgt hij een contract tot het maken van) leggers van onroerende goederen met kaarten voor Rozebeke (1783), de dorpen van het Land van Schorisse (1784), Sint-Blasius-Boekel (1785) en Sint-Kornelis-Horebeke (1786).⁶⁹ Lecler dient dan weer als basis voor de ‘wegenkaart’ van Vander Massen uit 1794. Jan Baptist Vander Massen is actief op velerlei terreinen. Wij vermeldden reeds de ‘Conventie Vermassen relatief tot de caerte van t land’ uit 1786. In 1781 maakt hij een legger van onroerende goederen met zeven gekleurde kaarten van Aaigem-Vlekkem.⁷⁰ Verder is er een gedeeltelijke plattegrond van Zottegem bewaard, die Vander Massen

69 AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nrs. 12450: *Rozebeke*; 12460: *Land van Schorisse*; 12463: *Sint-Blasius-Boekel* en 12465/12466: *Sint-Kornelis-Horebeke*.

70 AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 12286/12287.

in 1784 maakt naar aanleiding van een diefstal.⁷¹ Met zijn wegenkaart uit 1794 voor ogen is het merkwaardig dat Vander Massen reeds jaren voordien betrokken is bij de aanleg van nieuwe steenwegen. In 1778 maakt hij een ontwerptekening voor de weg Henegouwen-Aalst over Oudenaarde en Ronse. Zes jaar later doet hij hetzelfde voor de nieuwe steenweg van Etikhove naar de weg Oudenaarde-Ronse.⁷²

Dirk Van de Perre wijst reeds in 1990 op het belang van de parallelle lezing van het kaartmateriaal. Hij past dit toe op de Horenbaultkaart van 1596, de Horenbaultkaart van 1612 (zoals hij de Leclerkaart noemt) en de Sanderuskaart van 1644.⁷³ Het lag oorspronkelijk in de bedoeling dit onderzoek uit te diepen en uit te breiden naar de nu leesbaarder geworden Leclerkaart en de kaarten van Chamlay en Vander Massen. Niet alleen bleek dit onmogelijk binnen het voorziene tijdsbestek, maar vooral kwamen wij tot de vaststelling dat een grondige parallellezing detailonderzoek vergt, dat enkel kan gebeuren door onderzoekers die de lokale situatie zeer goed kennen. Vandaar dat wij met de Erfgoedcel Aalst en in samenwerking met lokale historici en heemkundigen een project willen opzetten dat dergelijk onderzoek kan uitvoeren voor meerdere regio's van het Land van Aalst. In dit artikel zullen wij ons dan ook beperken tot het hernemen van de vaststellingen van 1990 en die bevestigen, c.q. tegenspreken op basis van Chamlay en Vander Massen. Voor de regio Ninove zullen wij wel een paar voorbeelden kunnen geven die aangeven wat micro-onderzoek kan opleveren.

Beginnen wij met de zes opvallende punten van algemene gelijkens die in 1990 zijn vastgesteld. Drie elementen (grenzen van de baronnieën en enclaves; taal van de teksten; cartouches en schaal aanduiding) zijn niet relevant voor Chamlay en Vander Massen. Maar Chamlay en Vander Massen karteren in grote lijnen hetzelfde gebied als de andere kaarten, i.e. het Land van Aalst en de aangrenzende gebieden van de stad Gent, het Land van Dendermonde, West-Brabant, Noord-Henegouwen en de kasselrij Oudenaarde. Chamlay laat wel een strook weg boven de lijn Sint-Martens-Latem – Schoonaarde en de hele zone ten westen van de lijn Elsegem – Rozenaken/Russeignies. Vander Massen beperkt zich voor de streken buiten het Land van Aalst tot de grote verbindingswegen en laat de gebieden ten westen en ten noorden van de Schelde al helemaal blanco. Verder zijn alle kaarten correct georiënteerd en geven zij met dezelfde details het netwerk van de waterlopen weer. Vander

71 AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 14026.

72 AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 3772/3773.

73 VAN DE PERRE 1990.

Massen geeft de loop van de Mark, een bijrivier van de Dender in het zuidoosten van het Land van Aalst, niet weer. Chamlay neemt echter net zoals Sanderus en Lecler een foutieve loop over van Horenbault.⁷⁴ Op alle vier de kaarten loopt de Mark ten oosten van Lessen verder naar het zuiden, buiten het gekarteerde gebied. Merkwaardig is wel dat Chamlay op zijn kaart door een enkelvoudige kronkellijn de correcte loop richting ‘Akeren’ (Deux-Acres) lijkt te suggereren. Een derde element, de natuurlijke en menselijke elementen weergegeven op de kaarten, zijn – rekening houdend met de gebruikte schaal – eveneens gelijkwaardig.

Tussen Horenbault en Sanderus zijn nog verdere gelijkenissen vastgesteld.⁷⁵ Wat blijft daarvan over bij Chamlay en Vander Massen? Geen van beiden duidt om evidente redenen de baronnieën aan. Vander Massen geeft evenmin de heuvelrug van de Vlaamse Ardennen weer, wat een bijkomende aanwijzing is dat hij de kaart van Lecler in zijn kaart compileert. Deze had evenmin aandacht voor die unieke reliëfaanduiding. Chamlay geeft deze heuvelrug wel gedetailleerd weer. Ten noorden van Ronse zien wij een kronkelende lijn van verticale streepjes die in het uiterste westen van de kaart vertrekt en doorloopt tot halfweg Ronse – Flobecq /Vloesberg. Net zoals op de Horenbaultkaart van 1596. Waar Horenbault en Sanderus het Land van Dendermonde gedeeltelijk verkeerd situeren⁷⁶, worden zij hierin niet gevolgd door Vander Massen die ook hier op een lijn zit met Lecler. Een vergelijking van de tekstgedeelten levert ook interessante vergelijkingspunten op. Nemen wij hier het voorbeeld van de dorpsnaam Sint-Antelinks. Horenbault, Chamlay én Lecler hebben het over ‘Sententelins’. Sanderus zit met ‘Sententelis’ op dezelfde golflengte. Ook hier heeft Vander Massen weer een eigen inbreng. Hij schrijft ‘St Antelinx’. Sprekend over Erwetegem hebben alle cartografen van Horenbault tot Lecler het over ‘Eerteghem’, terwijl Vander Massen de huidige schrijfwijze hanteert.

Wij vermeldden reeds dat de steenweg Aalst-Gent pas bij Vander Massen op de kaart wordt gezet terwijl hij dan al bijna een eeuw oud is. De zaak van de Pollarekassei geeft aan dat deze landmeter actief begaan was met het actualiseren van de cartografie van het Land van Aalst. En dat was geen overbodige luxe. Het Land van Aalst wordt na twee eeuwen in grote lijnen nog altijd op de kaart gezet zoals Horenbault dat

74 VAN DE PERRE 1990, p. 17-18

75 VAN DE PERRE 1990, p. 18-19.

76 VAN DE PERRE 1990, p. 19.

– overigens verbluffend nauwkeurig – in 1596 doet. Wij laten nu even de in 1777-1778 uitgebrachte ‘carte marchande’ van Ferraris buiten beschouwing. Wij gaven reeds een voorbeeld van deze cartografische stilstand: de molens in Denderwindeke. Deze paar voorbeelden geven aan hoe verrijkend een gedetailleerde lezing van het kaartmateriaal voor het Land van Aalst tijdens het Ancien Régime kan zijn. Wij hopen – met de hulp van onderzoekers uit andere regio’s - dit in de toekomst nog meer te kunnen stofferen

Besluit

Deze update van het onderzoek naar de cartografie van het Land van Aalst tijdens het Ancien Régime heeft ongetwijfeld een aantal vragen kunnen beantwoorden die ruim twee decennia geleden nog onbeantwoord moesten blijven. Andere, nieuwe vragen stellen zich echter. De hele problematiek van het aantal karteringen en vooral van de onderlinge (on)afhankelijkheid van de bewaard gebleven kaarten is er niet eenvoudiger op geworden.

Toch wensen wij een (voorlopig) besluit te trekken op basis van een status quaestionis van het onderzoek op dit ogenblik. Dit besluit kunnen wij niet hard maken met doorslaande argumenten of waterdichte bewijzen. Integendeel. Het is eerder een werkhypothese die als enige verdienste heeft dat zij niet wordt tegengesproken door één van de elementen die bij het onderzoek naar boven kwamen. Geen fundamenteel gegeven dat te nemen of te laten is, maar een werkplatform waarop kan voortgebouwd worden. Met deze gedachte in het achterhoofd durven wij volgend besluit formuleren.

Jacques Horenbault maakt in 1596 een voor die tijd verrassend nauwkeurige kaart van het Land van Aalst. De opdrachtgever wordt nergens met naam vermeld. Archivalisch is er geen link bekend naar (het bestuurscollege van) het Land van Aalst. Of de bestemming – aartshertog Albrecht – bereikt wordt, is ook al onzeker. Bovendien zijn er aanwijzingen dat de kaart een eerste versie is. Wij schuiven als hypothese naar voor dat deze Horenbaultkaart uit 1596 te identificeren is met de in 1793 vermelde Boelarekaart (zie inventaris, punt 1.10). Zij zou dan ten laatste in 1612 in het kasteel van Boelare zijn beland. Filips-Willem van Oranje (1554-1618), oudste zoon van Willem de Zwijger en heer van Boelare, profileert zich heel scherp als potentiële opdrachtgever, maar harde bewijzen zijn er niet.

In het kasteel van Boelare kan het Land van Aalst in 1612 dan een kopie hebben laten maken van de Horenbaultkaart uit 1596. Ca. 1678 verwerft Chamlay deze laatste kaart en neemt ze mee naar Frankrijk. Intussen maakt Sanderus gebruik van een Horenbaultkaart voor de gegraveerde kaart in zijn *Flandria Illustrata*. Mocht de Horenbaultkaart van 1612 ooit nog opduiken dan zou daarop in onze hypothese een verwijzing naar Boelare moeten gevonden worden. Deze gang van zaken is de enige die kan verklaren waarom er in de 18de eeuw sprake is van een kaart op relatief klein formaat in de archieven van het Land van Aalst én van een kaart in het kasteel van Boelare.

In 1783/1784 maakt Lecler dan zijn kopie van ‘1612 HORENBAULT’ en belooft hij de kaart van 1612 te ‘restaureren’. Maar maakt hij deze belofte ook waar? Of raakt de (zwaar?) beschadigde kaart verloren tijdens de troebele jaren van de Franse overheersing? Of overleeft zij de penibele omstandigheden niet waaronder het archief van het Land van Aalst wordt bewaard in de eerste helft van de 19de eeuw?

In 1794 innoveert Vander Massen dan de cartografie van het Land van Aalst. Of hij ook zijn ‘kaartboek’ realiseert waartoe hij in 1786 opdracht krijgt, blijft een onbeantwoorde vraag. Zoals er nog zo veel zijn in de cartografische geschiedenis van het Land van Aalst. Vander Massen innoveert, maar sluit ook een hoofdstuk af. Een hoofdstuk dat begint bij de Horenbaultfamilie van schilders-cartografen – met Jacques Horenbault als prominente vertegenwoordiger voor het Land van Aalst – en eindigt met de landmeter Vander Massen. Ferraris gaf in 1771-1778 de aanzet voor de grote vernieuwing. In de toekomst zouden professionele topografen zoals Philippe Vandermaelen en de voorlopers van het Nationaal Geografisch Instituut de toon aangeven.

Georges Vande Winkel

Heirebaan, 107

9400 Ninove-Denderwindeke

Bibliografie

Deze bibliografie geeft enkel de titels die herhaaldelijk werden gebruikt. Publicaties, die slechts sporadisch of éénmalig voorkomen, worden enkel in de voetnoten geciteerd.

AALST 1976

Aalst in kaart, beeld en prent : vijf eeuwen iconografie en cartografie van Aalst: catalogus van de tentoonstelling in het Stedelijk Museum – Oud Hospitaal te Aalst 23 oktober – 28 november 1976, Aalst, Dirk Martenscomité, 1976, 171 p. + ill.

CÉNAT 2011

Jean-Philippe CÉNAT, *Chamlay : le stratège secret de Louis XIV, (Portraits)*, Paris, Belin, 2011, 203 p.

COCK 1988

Marcel COCK, *De oudste meesterkaart van het "Land van Aalst" : de "Caerte en(de) discriptie figuerative van(de) gheel den Lande van Aelst" door Jacques Horenhault in 15[9]6*, in: *Het Land van Aalst*, 40, 1988, (5-6), p. 234-246.

DE LEEUW 1997

Sofie DE LEEUW, *De familie Horenbault (ca. 1464-1626), een eeuw cartografie te Gent : een biografische en cartografische studie*, 2 dl., Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1997.

DU BUS 1937

Charles DU BUS, *Cartes manuscrites inconnues des provinces françaises acquises par la Bibliothèque nationale*, in: *Ministère de l'Education nationale. Comité des travaux historiques et scientifiques. Bulletin de la section de géographie*, 52, 1937, p. 1-12.

FONCIN 1970

Myriem FONCIN, *La collection de cartes d'un château bourguignon : le Château de Bontin*, in: *Actes du 95e Congrès national des Sociétés savantes. Géographie*, Reims, 1970, p. 43-75.

MAHIEU 1997

Etienne MAHIEU, *De restauratie van de kadasterkaart van het land van Aalst van Lecler*, in: Claire VAN DAMME (red.); Paul DARGE (med.); Francisca VANDEPITTE (med.), *Papier : beeld en ruimte : behoud en recyclage*, Gent, Academia Press, 1997, p. 11-25.

VAN DE PERRE 1990

Dirk VAN DE PERRE, *De twee Horenbaultkaarten (1596 en 1612) en de Sanderuskaart (1644) van het Land van Aalst: onderlinge afhankelijkheid, - Het Land van Aalst*, 42, 1990, (1), p. 13-25.

VAN ELSLANDE & DE KRAKER 2006

Rudy D.A. VAN ELSLANDE en Adriaan M.J. DE KRAKER, *De familie Horenbault : renaissancekunstenaars en cartografen te Gent en daarbuiten (ca. 1460 tot ca. 1630)*, in: *Jaarboek Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" (Hulst)*, 2004-2006, p. 7-172.

Bijlagen

Bijlage 1: Contract tussen Jacob Jozef Lecler, landmeter, en de Gedeputeerden van de twee Steden en het Land van Aalst om een authentieke kopie te vervaardigen van de oude landkaart van het Land van Aalst, 20 januari 1783.

AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 3804: *Contract (...)*.

Hedent daete onderschreven is Jacobus Josephus Lecler Lantmeter geadmitteert in den raede van Vlaenderen geconveniëert over het maecken autenticque copie van d'oude Lantkaerte van den geheelen Lande van Aelst met d'Edele heeren gedeputeerde van den selven Lande voor eene somme van twaelf hondert guldens courant, daeronder begrepen de devoiren van confrontatie, vaccatien ter plaetse, en alle andere reets gedaen ende nog te doen, welke Lantkaerte teenemael sal voltrocken sijn met het eijnde der aenstaende maend Junij 1783, ende ter rekening van welke somme hij J.J. Lecler hedent bekend ontfangen te hebben eene ordonnantie van vier hondert guldens, courant.

T'oorkonden 20 Januarii 1783.

(getekend) J. Lecler

Bijlage 2: Levering en eindafrekening van de kaart van Lecler in de resolutieboeken van het Land van Aalst, 6 augustus 1784.

AALST. Stadsarchief, *Land van Aalst*, nr. 87: *Register van resoluties 02.07.1783-31.05.1785*, fol. 141v-142v.

Ten voornoemden daege [i.e. 6 augustus 1784] heeft den Lantmeter Lecler overgebracht de landcaerte van geheel den Lande van Aelst, bij hem gemaect, naer d'oude originele caerte de welke, door haere oudheijt niet meer

gebruijckelijck en was, ende om welcke onbruijckbaerheit hij Landmeter Lecler de oude originele caerte niet en heeft mogen transporteren buijten desen Landhuijse, gelijk hij oock eenige vojagien heeft moeten doen, tot confrontatie op de plaetsen alwaer de originele caerte door oudheit versleten was, ter causen van alle welcken den selven Lantmeter Lecler te kennen gaf, dat hij hadde moeten doen veele extraordinaire onkosten ende devoiren.

1° uijtdien hij altijd hadde moeten vacheren binnen desen Landhuijse, buijten sijnen huijse ende domicilie den tijd van 302 daegen.

2° dat hij geduerende alle den gemelden tijd hadde moeten betaelen sijne montkosten in eene herberge independent van eenen gast ofte medewercker die hij hadde gebruikct den tijd van 120 daegen.

Insererende uijt alle dies dat hij voor de geconvenierde somme van twee hondert ponden grooten, niet en konde worden gedesinteresseert voor alle extraordinaire devoiren en onkosten hier vooren vermeldt, ende gevolgentlijck versoghte hij Lecler eenen merckelijcken geproportioneerden bijlegh, waerop geleth is het collegie met hem Lecler naerder geconvenieryt, dat hij boven de wercken als Landmeter, t'sijnen koste door eenen schilder sal doen schilderen, de postueren ende andere ambelissementen op de originele oude caerte te bevinden, dat hij daervooren, ende voor alle het gene hiervooren vermeldt, in plaetse van twee hondert ponden grooten zal hebben achthien hondert guldens courant, waermede alle sijne pretensien ten laste van desen Lande sullen komen te cesserren.

Cartouche met schild van het Heilige Roomse Rijk, uit 1784 Lecler.

**LOUIS BERT-DE L'ARBRE (1835-1903),
ARCHITECT EN SCHILDER IN
GERAARDSBERGEN,
ARCHIVALISCH DOORGELICHT**

Geert VAN BOCKSTAELE

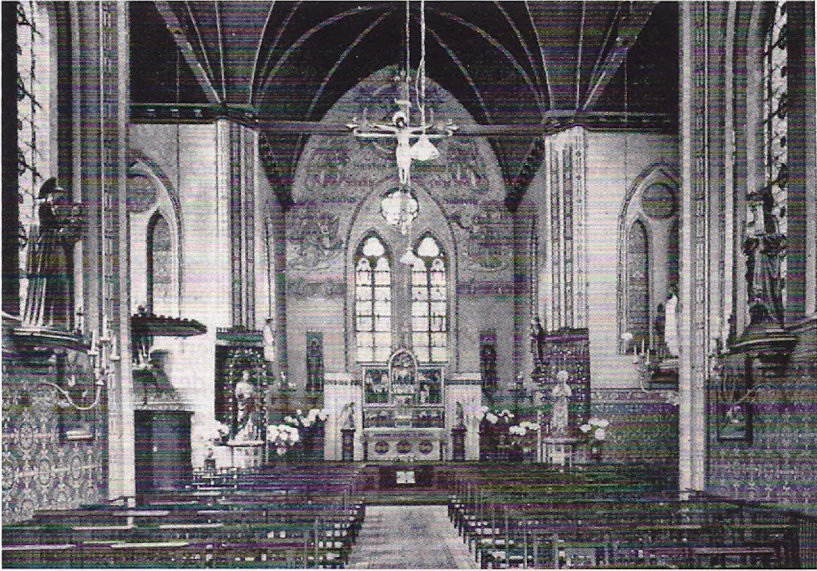
Inleiding¹

In 2000 verzorgden Martine Pieteraerens en Albert Schrever een schitterende biografie met de werken van Louis Bert-de l'Arbre (1835-1903), de neogotische schilder bij uitstek in Geraardsbergen.² Zijn muurschilderingen sieren meerdere gebouwen in het Geraardsbergse. Hij was niet alleen schilder maar leidde in dezelfde regio diverse bouwwerken. De vraag blijft hoe één persoon zo'n grote reeks werken op een relatief korte termijn kan neerzetten. Beschikte hij over een atelier, waar helpers en collega-schilders hem bijstonden, of liet hij zich ter plaatse assisteren? Het valt mij steeds op dat, wanneer men het over Louis Bert-de l'Arbre heeft, men bijna nooit naar archiefstukken verwijst van welke aard ook. Of het nu gaat om briefwisseling met de Koninklijke Commissie van Monumenten, opdrachtgevers of rekeningen, zeer zelden heb ik in de vroegere werken over de schilder een verwijzing naar een archief gevonden. Die twee vragen liggen aan de basis van dit artikel: werkte hij alleen of met helpers en welk aanvullend materiaal kunnen we in de archieven vinden?

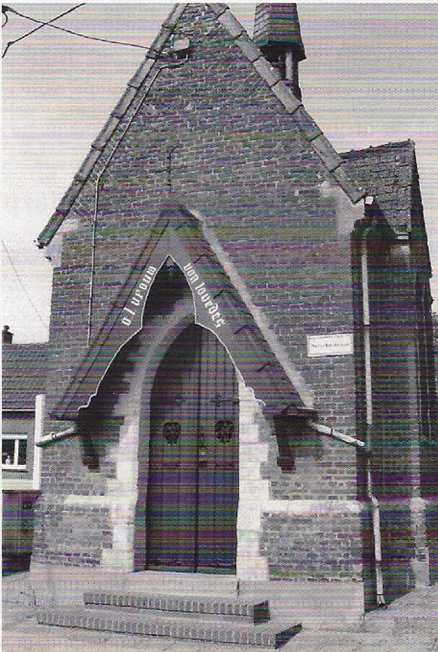
1. Het klooster te Deftinge, 1871 en de kapel in Gemeldorp (Deftinge), 1875 (?)

Er is slechts één vermelding bekend waaruit blijkt dat Louis Bert-de l'Arbre in het klooster van de zusters van Sint-Vincentius te Deftinge

- 1 Met dank aan Martine Pieteraerens en Albert Schrever voor het nalezen van het script en de suggesties. Een recente synthese, die verscheen nadat we dit artikel redacteerden, is van de hand van FRANS VAN CAMPENHOUT, *Bert-de l'Arbre, Louis Benjamin, geboren als Bert*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 20, Brussel, 2010, kol. 59-69.
- 2 MARTINE PIETERAERENS en ALBERT SCHREVER, *Neogotisch Geraardsbergen, De realisaties van Louis Bert-de l'Arbre*, Gent, Provincie, Dienst 92, 2000, 80 p. Een werk dat elke Geraardsbergenaar, die met zijn stad en haar kunst meeleeft, zou moeten bezitten.

Binnenzicht van de kapel van de zusters van Sint-Vincentius-à-Paulo te Deftinge, gebouwd in 1871. Louis Bert was nauw bij de bouw betrokken en heeft ook het altaarretabel geschilderd. Vermoedelijk zijn de muurschilderingen achter het altaar van zijn hand.

Kapel van O.-L.-Vrouw, Gemeldorp – Deftinge – Lierde. Louis Bert was de ontwerper van deze kapel.

gewerkt heeft. Ongetwijfeld moet dit werk verband houden met de nieuwbouw die tussen 1866-1871 werd gerealiseerd en waarbij er ook een nieuwe kapel kwam. De geestelijke directeur las er de eerste mis op 19 augustus 1871. In een brief van 28 oktober van hetzelfde jaar schrijft de algemeen overste Engelberta (Louisa De Sterke) aan de overste van Bissegem, moeder Pelagie, dat “mijnheer Bert, die zooveel aan de kapel gewerkt heeft, den goeden mensch verdient alles ...”. Wat dat werk concreet inhoudt, is niet duidelijk, wellicht heeft hij er, zoals later in Hunnegem, de bouwwerken geleid. De overste vervolgt haar brief “en is hij nu bezig met den altaar te schilderen”. Hiermee bedoelt zij wellicht het driedelig retabel dat boven op het altaar stond en dat in de jaren 70 van de 20ste eeuw verwijderd werd. Opvallend is dat de zuster, die de kroniek bijhield, heel wat details van de nieuwbouw beschrijft, zoals de plaatsing van de glasramen en de aankoop van het kerkmeubilair, maar geen enkele melding maakt van de muurschilderingen. Aan de oostzijde van het koor waren links en rechts van het venster engelen uitgebeeld met banderollen en zwaaiende wierookvaten. Op een oude foto zijn duidelijk de woorden uit het Sanctus leesbaar: driemaal *Sanctus* en *Dominus Deus Sabaoth*. Samen met andere neogotische versieringen zijn ze in de jaren 70 van de 20ste eeuw slachtoffer van de witte woede geworden.³ De kans is zeer groot dat die muurschilderingen het werk zijn van Louis Bert. Alleszins is de summiere aanduiding in de brief van de overste (1871) een bevestiging dat de schildering van het altaarretabel het oudst bekende werk is van Louis Bert. Hij was toen 36 jaar oud. Wellicht heeft hij het klooster leren kennen via Karel Lodewijk Van Driessche (1866-1893), pastoor van Deftinge. Beiden waren lid van het Geraardsbergse Davidsfonds en de *Cercle catholique “La Concorde”*. Het is niet uitgesloten dat de pastoor hem de opdracht gaf om niet alleen de kloosterkapel te versieren maar ook een O.-L.-Vrouwekapel te bouwen op het gehucht van Gemeldorp, die op 8 september 1875, feestdag van O.-L.-Vrouw geboorte, plechtig werd ingehuldigd.⁴

3 DEFTINGE, Klooster, Archief, nr. 1.1.1. (Kroniek) en 4.1.1. (Brief van moeder Engelberta). Met dank aan zuster Jeannine. KRISTIEN SUENENS, *Inventaris van het archief van het klooster Sint-Vincentius-à-Paulo*, Leuven, 2008. MAURITS DE MEULEMEESTER, *De congregatie van de zusters van St. Vincentius te Deftinge*, p. 132 en foto tussen p. 144 en 145. LOUIS DE L'ARBRE, *Pierre vêtustes, tours branlantes et la culture Latine en Flandre*, Ronse, 1919, p. 290. M. PIETERAERENS en A. SCHREVER, *Neogotisch Geraardsbergen...*, p. 26.

4 M. DE MEULEMEESTER, *Histoire...*, p. 118. M. PIETERAERENS en A. SCHREVER, *Neogotisch Geraardsbergen...*, p. 25. ANDRE PREMEREUR, *De Meiboomplanting en de vroege geschiedenis van de kapel van Gemeldorp*, in: Triverius, 26, 1996. *De Godsdienstige Week*, 1875. Met dank aan A. Premereur, voor de informatie.

2. O.-L.-Vrouw Hemelvaartkerk te Zottegem, 1873

Bij de grote verbouwing van de Zottegemse centrumkerk, die onder de leiding stond van de Gentse architect August Van Assche, wordt een zekere P. de l'Arbre vermeld, die vermoedelijk met Louis Bert mag vereenzelvigd worden. Het betreft een rekening van 6 november 1873 of 1875 voor het maken van twee consoles.⁵

3. Kerk en klooster van Sint-Maria-Oudenhove, ca 1879 – 1889

In zijn *liber memorialis* geeft Karel De Smet, pastoor te Sint-Maria-Oudenhove van 1871 tot 1885, een overzicht van de uitgaven en giften voor de verbouwingswerken tijdens zijn pastoraat aan de parochiekerk. De restauratie stond eveneens onder de leiding van August Van Assche, die er een neogotisch interieur van maakte. De pastoor besluit zijn overzicht met de woorden “Wij achten het ons eene plicht in 't bijzonder onze erkentenis uit te drukken aan de heren: Mussely, Bert de l'Arbre, Ch. Van Melckebeke, D'Hondt, hun eene namelijke melding gevende”. De eerste en de laatste wegens hun financiële steun en de derde als tekenaar van enkele plans en opzichter van de werken. L. Bert-de l'Arbre krijgt de speciale waardering omdat hij de plannen van het hoogaltaar en het koorgestoelte maakte en omdat hij “veel, zeer veel bij droeg om dien (het hoogaltaar) schoon en rijk te vervaardigen”. Tevens volgt hij de uitvoering op de voet “zoodanig dat deze twee werken alle verwachting overtroffen”.⁶ Niet alleen de pastoor is zeer tevreden over de Geraardsbergse kunstenaar, ook de voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, de heer Wellens, waardeert in een schrijven aan de Oost-Vlaamse gouverneur zijn gepresteerde werk, maar dan wel om een andere reden. Over het hoogaltaar schrijft hij op 9 maart 1881 “*ce meuble, d'une exécution fort soignée a été peint avec beaucoup de goût par un artiste amateur de Grammont, Mr. Bert de l'Arbre* ».⁷ Het aandeel van Louis Bert in de aankleding van het koor is dus niet te onderschatten. Hadden we voordien onze twijfels over de authenticiteit van de kunstenaar, dan zijn de beide aanhalingen zeer duidelijk. Louis Bert maakte niet alleen de tekeningen van het altaarretabel, maar polychromeerde het ook in 1879. Bovendien

5 GEERT VAN BOCKSTAELE, *Inventarissen van de kerkarchieven van Zottegem, deel 3*, Zottegem, 2008, p. 124, nr. 16.

6 ST.-MARIA-OUDENHOVE (SMO), Kerkarchief (KA), nr. 97, p. 104 – 105.

7 SMO, KA, nr. 63/1.

bevestigt de brief dat hij geen kunstopleiding heeft genoten, maar een amateur-kunstenaar was. Twee jaar later tekent hij het koorgestoelte en een deel van de lambrisering. Voor de muurschilderingen in het koor en in de kruiskapel heeft men evenwel niet op hem een beroep gedaan. Daarvoor heeft men Theodoor Janssens aangesproken, een schilder uit Nevele, die zich nadien in Gent had gevestigd. Voor de versiering van de kruiskapel schakelde men Bressers – Blanchaert in (1891).⁸

De beeldhouwer die het hoofdaltaar en het koorgestoelte sculpteert is eveneens een Geraardsbergenaar, de bekende Prosper Speck, van wie werken in veel kerken van de regio aanwezig zijn. Voor het hoofdaltaar ontvangt hij in 1879 3.600 BF en voor het koorgestoelte 2.600 BF.⁹ Bedragen die hij overigens pas maar na veel aandringen krijgt. Hoewel er veel rekeningen van al die verbouwingen bewaard zijn, vond ik geen enkele op naam van Louis Bert. Mogen we hieruit afleiden dat hij, zoals later in Hunnegem, in de kerk van Sint-Maria-Oudenhove gratis gewerkt heeft en dat hij voor die gulheid, samen met drie andere personen, door de pastoor speciaal bedankt wordt? Dat Bressers – Blanchaert het hoofdaltaar al moest herschilderen, zal vermoedelijk niets te maken hebben met een of andere fout van Louis Bert, maar wellicht met de gevolgen van de brand die de nabijgelegen sacristie had verwoest.¹⁰

Omdat er in diezelfde periode in het lokale klooster van O.-L.-Vrouw van 7 Weeën veel nieuwbouw was, w.o. de kapel (1889), onderzocht ik er de schaars bewaarde archiefstukken.¹¹ De toenmalige scribente noteert zeer nauwkeurig het jaar en de aard van de werken, het exacte bedrag en eventueel de schenker van de giften maar niet, tenzij zeer uitzonderlijk, de ambachtsman of kunstenaar die de werken uitvoerde. Men kan dus niet bevestigen of zowel Louis Bert als Speck in de neogotische kapel van het klooster gewerkt hebben. Het valt overigens te betreuren dat A. Bressers bij de restauratiewerken van ca 1950 al de muurschilderingen heeft doen verdwijnen door ze met een beige kleur te overschilderen. Stijlvergelijking is dus niet meer mogelijk, ook al zijn kort ervoor postkaarten gemaakt, die nog een zeker idee geven van de motieven die op de muren werden aangebracht. Wel heeft A. Bressers,

8 SMO, KA, nr. 97, p. 48.

9 SMO, KA, nr. 66/1.

10 SMO, KA, nr. 97, p. 48.

11 *Zo groeide ons St. Maria-Oudenhove*, Fotoboek, Sint-Maria-Oudenhove (Zottegem), 1982, p. 19 – 27 en ZUSTER LUCIANA (J. WAUTERS), *Kroniek van een congregatie zusters van O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën te Sint-Maria-Oudenhove*, in: *Triverius*, 39, nr. 3, 2009, p. 47 – 57.

op de beide zijmuren van het koor telkens drie engelen aangebracht, die vooraf op doek waren geschilderd om ze nadien op de muren te kleven. Een procédé dat we ook bij de Louis Bert veelvuldig terugvinden. Overigens werden op het einde van de 19de eeuw medaillons op een zelfde manier in de gangen van het (oud)klooster geplaatst. Ook hiervan is de kunstenaar niet gekend.

4. Sint-Catharinacollege te Geraardsbergen, 1879 – 1890

Wie in de pandgangen van het bisschoppelijk college wandelt, wordt onmiddellijk geconfronteerd met de mooie muurschilderingen aan de noord- en zuidzijde van het pand of respectievelijk aan de refterzijde en de kapelzijde. Twee plaatsen waar de leerlingen, vroeger meer dan nu, elke dag bij het binnentreden van de refter of de kapel, de tafereelen konden bekijken en bewust of onbewust ze konden opnemen in hun visueel geheugen. Onwillekeurig hadden de historische en bijbelse scènes een pedagogische betekenis en daar zijn de opdrachtgever en de uitvoerende kunstenaar duidelijk in geslaagd.

Onder het principalaat van J. B. Brys (ca 1870) wordt het pand, dat teruggaat tot het 17de -eeuwse klooster van de paters miniemen, met een metalen gebinte en glas overdekt. Ook andere verbouwingen worden in die periode uitgevoerd. Welke rol Louis Bert daarbij gespeeld heeft, is niet duidelijk. Alleszins krijgt hij in 1879 felicitaties van de bisschop.¹² Mijn vermoeden is dat hij die krijgt omdat hij de noordelijke wand van de zaal heeft geschilderd met het tafereel “Christus heerst in de hemel en op aarde”. Die enorme muurschildering werd onderaan afgesloten met een reeks wapenschilden van de Gentse bisschoppen.¹³

Het college kent evenwel tijdens het principalaat van C.M.J. Massez, de grootste verbouwingen van de 19de eeuw. In 1885 geeft Mgr Bracq aan de Gentse architect, Jozef Haché, opdracht om samen met Louis Bert en aannemer Van Der Parre, het oud-miniemenklooster te verbouwen. Louis Bert analyseert grondig het bestek en heeft veel kritiek op de voorstellen van Jozef Haché. Voortdurend licht hij de bisschop in omtrent de gewijzigde plannen en de uitvoering ervan. Ook nu is men

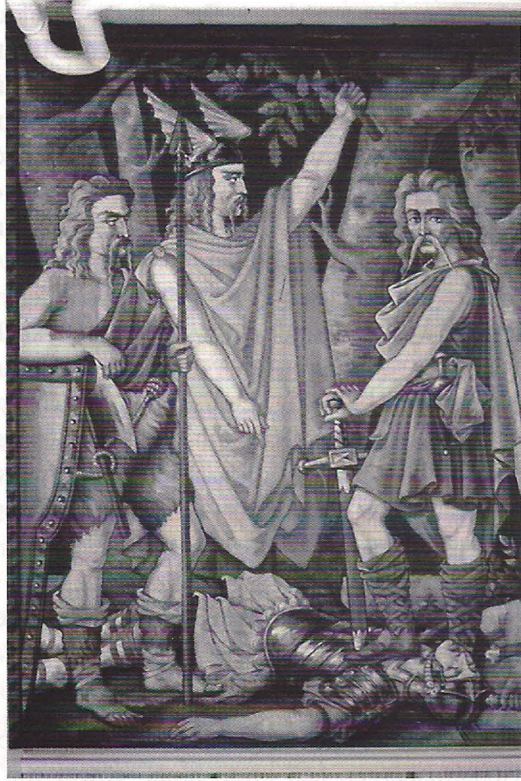
12 BAG, Fonds van de colleges, H.70. Brief van J.B. Brys aan de bisschop, 25 juni 1879.

13 GEERT VAN BOCKSTAELE, ANNE-MARIE VANDEN HERREWEGEN, LOUIS DE COCK, *Van scholaster tot principaal, Het Sint-Catharinacollege van Geraardsbergen en zijn voorgeschiedenis (1437 – 1989)*, Geraardsbergen, 1989 p. 134. In dit boek liet ik nog uitschijnen dat eventueel J.J. Roegijs dit in 1890 zou geschilderd hebben. Op basis van die bisschoppelijke gelukwensen vermoed ik dat de bisschop die godsdienstige scène bedoelde en de bisschoppelijke wapenschilden.

Detail van de muurschilderingen in het pand van het Sint.-Catharinacollege te Geraardsbergen (1890), met Ambiorix en het einde van het Romeinse rijk.

(foto's Ansfried De Vylder © Dienst Erfgoed prov. Oost-Vlaanderen)

Detail van de muurschilderingen in het pand van het Sint-Catharinacollege met uitbeelding van invloedrijke personen aan het "Vlaamse" hof, met uiterst rechts de schilder en zijn vrouw.

zeer tevreden over Louis Bert. In een brief aan de bisschop schrijft de principaal dat Louis Bert eenzelfde toewijding ontplooit als vroeger en dat de aannemer de werken uitvoert zoals Louis Bert die heeft gewijzigd. We mogen dus schrijven dat de verbouwingen, die toen uitgevoerd zijn en die het huidig uitzicht aan het college geven, mee bepaald zijn geworden door Louis Bert. Anderhalf jaar na de start van de werken kan de principaal in juni 1886 een prospectus verspreiden met een gravure van het vernieuwde college, dat “een nieuwe speelzaal heeft die met geografische kaarten en historische schilderingen versierd is”. De jaren daarop wordt het interieur verder afgewerkt. Tijdens de vakantieperiode van 1887 restaureren “de professoren” de muurkaarten in de speelzaal. Kort nadien beëindigt Louis Bert, wellicht met hulp van J.J. Roegiers, syntaxisleraar, in 1890 zijn “historische muurschilderingen”. Dat de toenmalige principaal, J.B. Saeys, vol lof was over het werk getuigt een huldedigtheid “*Aan M. Louis Bert – De L’Arbre bij het voltrekken der muurschilderingen in de groote zaal van ons collegie*”.¹⁴

5. Priorij Hunnegem te Geraardsbergen, 1887 – 1900

Historische situering

Sinds haar herstichting in 1816 kende de benedictinessenpriorij van Geraardsbergen een grote bloei, zowel wat de intrudes van novicen betreft als de aanwezigheid van leerlingen, die er school liepen.¹⁵ Derhalve moest er steeds bijgebouwd of verbouwd worden. Zo voert men in 1852 en 1859 aan de kerk en het klooster diverse werken uit en komen er nieuwe klassen bij. Een nieuwe verbouwing dringt zich op in het laatste kwart van de 19de eeuw. Voor de vele zusters, leerlingen en ook gelovigen uit de omgeving was de kerk veel te klein geworden. De zusters zaten gans achteraan in de kerk, ver verwijderd van het hoofdaltaar, gehinderd door al wie voor hen geknield was en ook door een metalen hek, dat het zicht nog meer belemmerde. De internen zaten vóór de zusters en keken vooral op de twee zijaltaren. Ook de ruimte voor de gelovigen van buiten was veel te klein. Elke zondag stonden er meer mensen buiten de kerk dan er in. Om aan die toestanden een einde te brengen moest men radicale verbouwingen doorvoeren. De zusters

¹⁴ G. VAN BOCKSTAELE E.A., *Van Scholaster...*, p. 135 – 143.

¹⁵ Onder impuls van veel personen en vooral van de abten van de Sint-Adriaansabdij, liet abdis Florence de Werquignocul in 1624 twee monialen uit de abdij van Atrecht (Arras) naar Geraardsbergen overkomen om er een nieuw klooster te stichten. Zoals veel kloosters werd ook dat van Hunnegem in 1796 gesloten, maar als eerste in de stad in 1816 heropgericht. Die priorij sloot definitief haar deuren in 2008.

noch de priorin waren er toe in staat om de leiding van zo'n gigantische werken op zich te nemen. Hun geestelijke directeur, een bisdompriester, zou die taak waarnemen. Tijdens de hele 19de eeuw, en ook nog later, stelden de Gentse bisschoppen steeds de principaal van het lokale Sint-Catharinacollege tot geestelijk hoofd aan.¹⁶ Hij moet waken over de goede geestelijke ontwikkeling van de zusters en de juiste toepassing van de regel en de statuten. Hij is de verbindingsfiguur tussen Hunnegem en de bisschop. Zijn invloed reikt nog verder. Meermaals bejubelt de kroniekschrijfster de inzet van de directeurs bij de vele materiele besloemingen van het klooster. Men beschouwt hen als de eigenlijke bouwheer. Principaal Charles D'Hooghe is er een schitterend voorbeeld van. Hij is directeur van 1856 tot 1865. Hij leidt er dan de werken, schenkt royale giften aan het klooster, waar overigens twee van zijn zussen (Rosalie en Colette) ingetreden zijn en waar één ervan, Rosalie, alias Benoîte de Saint Sacrement, priorin van 1886 tot 1903 wordt. De laatste reeks werken die ingrijpend het gebouwencomplex van Hunnegem zouden veranderen, vinden precies plaats tijdens het prioraat van zuster Benoîte. Op dat ogenblik is principaal, Charles Massez, directeur van Hunnegem. De kroniekschrijfster is over hem zeer duidelijk: "Het is dankzij zijn bemiddeling dat Louis Bert beslist heeft om de leiding te nemen van de werken in de kerk en in het nieuwe zusterkoor".¹⁷ Men mag niet vergeten dat de principaal Louis Bert had leren waarderen tijdens de grote verbouwingswerken in het lokale Sint-Catharinacollege. Ook voor zijn opvolger, principaal Jean-Baptist Saeys, had de kroniekschrijfster niets dan bewondering over "zijn onaflaatbare toewijding, zijn technische kennis en zijn administratieve talenten om alle dossiers in goede banen te leiden".¹⁸

*De bouw en beschildering van het neogotische koor, nu Paxzaal,
1887 – 1895*

Met zo een omkadering kon Louis Bert de verbouwingswerken starten.¹⁹ De oostelijke pandgang wordt afgebroken, en vervangen door een nieuw neogotisch koor voor de zusters, waar later ook de internen plaats namen. Op 16 mei 1887 giet men de funderingen. Wegens vertraging

16 G. VAN BOCKSTAELE e.a., *Van Scholaster...*, p. 145 – 158.

17 GERAARDSBERGEN, HUNNEGEM, ARCHIEF (GHA), nr. 81/1. GEERT VAN BOCKSTAELE, *Inventaris van het archief van Hunnegem, Zottegem*, 2008, p. 12, nr. 81/1.

18 MAURICE DE MEULEMEESTER, *Histoire du monastère des bénédictines de Hunneghem à Grammont*, Brugge, 1912, p. 127.

19 Ik heb dankbaar gebruik kunnen maken van het werk van MARTINE PIETERAERENS en ALBERT SCHREVER, *Neogotisch Geraardsbergen*.

bij de levering van de stenen, kan men pas op 4 juli de eerste steen (stenen) leggen. Achtereenvolgens worden die gelegd door principaal Ch. Massez en Louis Bert “*qui a bien voulu de faire notre architecte* ». L. Bert tekent de plannen, leidt de werken en wil ook belast worden met de muurschilderingen.²⁰ De volgende steen wordt gelegd door Prosper De Cooman, geneesheer van de priorij en zwager van de schilder, vervolgens door de priorin Benoîte D’Hooghe en de vijfde steen wordt gelegd door zuster Adrienne, de kosterin. Die feestelijke dag sluit men met een vuurwerk af.²¹

Het metselwerk verloopt vrij vlot en wordt al de 3de september beëindigd. Tussen dit koor en dat van de priester plaatst men een wand in hout en glas. Zoals bij veel slotkloosters was er een kleine opening voorzien om aan de priester de kans te geven de communie aan de zusters te geven. Tijdens de restauratie van 1973–1974 kreeg het zusterkoor een nieuwe functie en zou het voortaan als museum, de huidige Paxzaal, ingericht worden. Men wou dan ook de mooie wand vervangen door een blinde muur met een gewone deur erin. Prof. K.L. Steppe van de KUL verzette zich tegen dit ontwerp en heeft als lid van de Commissie kunnen verkrijgen dat de wand gespaard bleef. Sindsdien namen de zusters in het priesterkoor plaats.²²

Al is het zusterkoor verre van afgewerkt, toch zingen de zusters er voor de eerste keer de vespers op 24 december 1887. Dankzij de vele giften (4.657 BF) en een tombola (4.147 BF), kan een groot deel van de uitgaven, die 14.909 BF bedragen, betaald worden. De familie D’Hooghe nam heel wat uitgaven voor haar rekening. De rest betaalde de communautiteit.²³ Drie jaar na de afwerking van de ruwbouw, in 1890, begint Louis Bert aan de muurschilderingen van het nieuwe zusterkoor.

Op de achtermuur (aan de zuidzijde) van het koor stelt hij de tronende Christus voor omgeven door zeven engelen, allemaal met een bazuin, terwijl de eerste onderaan reeds op de bazuin blaast. Naast die teksten zijn de wapenschilden afgebeeld van de regerende paus Leo XIII en de Gentse bisschop Mgr. Stillemans. Onder de Christusfiguur is het Lam Gods met de zeven zegels afgebeeld samen met een groep ouderlingen, in witte gewaden, mannen die het Oude en het Nieuwe Testament symboliseren. In de twee bovenhoeken staan teksten uit het boek Openbaring, 10de hoofdstuk, vers 10 en 11, waaruit de schilder zijn inspiratie heeft gehaald.

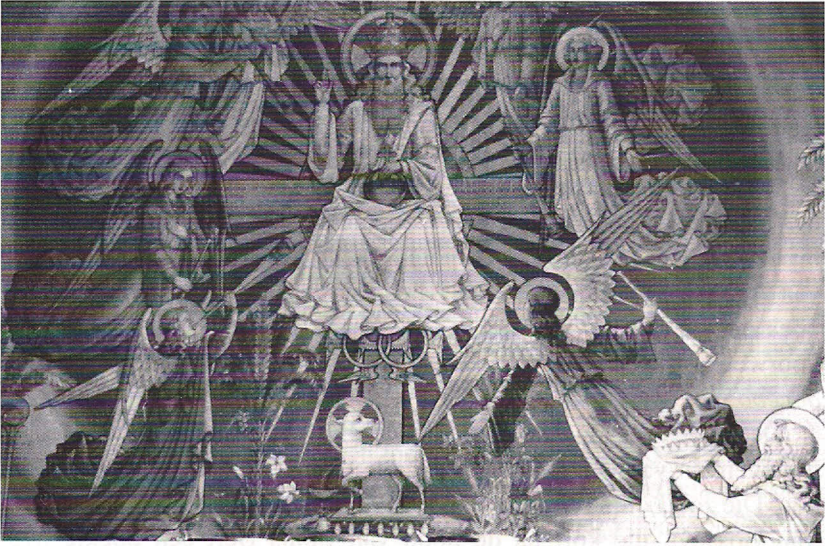
20 M. DE MEULEMEESTER, *Histoire...*, p. 117 – 121.

21 GHA, nr. 79, p. 12.

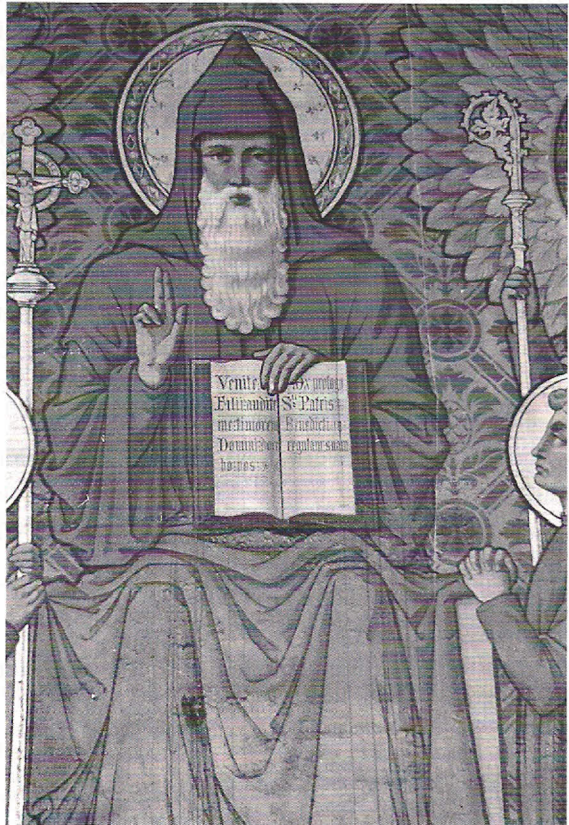
22 GENT, Agentschap Ruimtelijke ordening, R.O. Oost-Vlaanderen, onroerend erfgoed (AROHM), Geraardsbergen, Hunnegem, brief van Prof. J.K. Steppe, 13 november 1973.

23 GHA, nr. 323.

De tronende Christus met het Lam en engelen. Hoofdcène in het vroegere koor van de priorij Hunnegem.

De tronende H. Benedictus, detail van de muurschildering in het vroegere koor van de priorij Hunnegem.

Aan de rechter zijmuur (de oostzijde) zit de H. Benedictus, geflankeerd door twee engelen, twee jonge mannen en twee van zijn leerlingen de H. Maurus en Placidus. Benedictus wordt verder omgeven door de vier kerkvaders: de H. Hiëronymus, de H. Ambrosius, de H. Gregorius en de H. Augustinus. Die twee laatsten hebben geen specifieke attributen. De rij mensen, die hulde aan Benedictus brengen, wordt afgesloten met een groep benedictijnen en benedictinessen. Spijtig genoeg zijn bij een recente restauratie de citaten, wellicht genomen uit de *Regula* van Benedictus, overschilderd. Alleen de tekst van het opengeslagen boek dat Benedictus vast houdt is bewaard: het betreft een zin uit het voorwoord van zijn regel: *Venite filii, audite me, timorem Domini docebo vos.*

De eerste fase van de muurschilderingen was, volgens de kroniek, al in november van hetzelfde jaar beëindigd, alleen de engelen ontbraken nog. Die zou Louis Bert pas in juni 1892 geschilderd hebben.²⁴ Vincent Van Bossuyt, die kort na de dood van Louis Bert een boekje over Hunnegem schreef, nuanceert dit en beweert dat de twee hoofdcènes van het koor, de verheerlijkte Christus en de H. Benedictus, op 24 juni 1892 voltooid waren en dat de andere scènes slechts drie jaar later zijn gerealiseerd.

Op de buitenmuur (westzijde), die uitgeeft op de binnentuin van het pand, is het tafereel aangebracht van de geboorte van Jezus. Op het rechter muurdeel (noordzijde), die verbinding geeft met de kerk, staat een engel afgebeeld met een banderol. Op het linker muurdeel is de scène weergegeven van de kruisdood van Jezus, die omgeven is door Maria en Johannes. Gans onderaan staat een datum van de afwerking + 4 april 1895. Die datum stemt niet volledig overeen met de notitie in de kloosterkroniek. Op de ene bladzijde staat dat de schilder "*est venu achever*" op 26 maart 1894 en volgens een tekst wat verder zouden de schilderwerken op 26 maart 1895 beëindigd zijn.²⁵ De eerste notitie staat op een blad dat de kroniekschrijfster later in het register heeft ingekleefd. Wellicht heeft ze zich daar vergist. 1895 zal dan ook het juiste jaartal zijn. Volgens de kroniek en V. Van Bossuyt, zijn die twee scènes van Jezus, geboorte en kruisdood, in 1894 begonnen en beëindigd op 26 maart 1895.²⁶

Niettemin blijft er een klein chronologisch verschil van negen dagen

24 De meeste gegevens over de muurschilderijen komen uit de kronieken GHA, nr. 79. Enkele komen uit het werk van V. Van Bossuyt en M. De Meulemeester.

25 GHA, nr. 79, p. 42/B en p. 57.

26 VINCENT VAN BOSSUYT, *Geschiedenis van Hunneghem te Geeraardsbergen*, Geeraardsbergen, 1906, p. 70.

tussen de aanduiding op de muur en de notitie in de kroniek. Er is evenwel een meer fundamentele probleem. Uit de kloosterrekeningen blijkt dat een niet nader genoemd schilder in de eerste helft van 1891 454,85 BF heeft ontvangen “voor het schilderen van het koor”. De kroniekschrijfster zwijgt in alle talen over mogelijke medewerkers van Louis Bert en laat uitschijnen dat alleen hij de muurschilderingen heeft gerealiseerd. Overigens laat de schilder er zelf geen twijfel over bestaan want op de banderol, die de engel vasthoudt staat de tekst “*Priez pour le peintre Louis Bert et son épouse J. de L'Arbre. Recordare* (Herinner)”. Of Louis Bert alleen heeft geschilderd of medewerkers heeft gehad, zullen we wat verder in het artikel behandelen. Wel weten we dat hij de muurschilderingen van het nieuwe zusterkoor in twee fasen heeft geschilderd, van 1890 tot 1892 en van 1894 tot maart/april 1895.

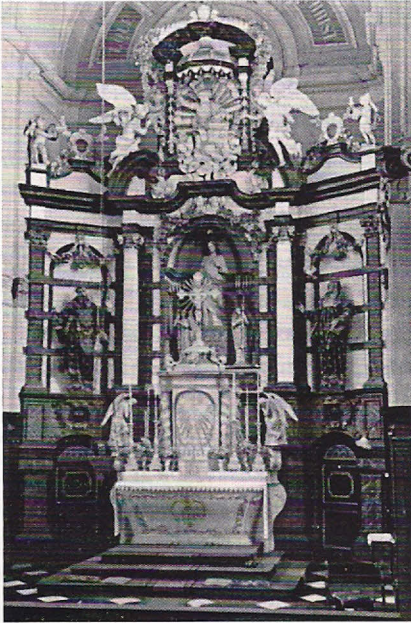
Intussen zijn de grote verbouwingen van het kerkkoor al beëindigd. Bij die verbouwing heeft men de drie vroeggotische vensters dichtgemetseld omdat die door de nieuwbouw van 1860 praktisch geen licht meer binnenlieten.²⁷ Door die ingreep krijgt men nu een volledig effen bepleisterde muurwand die kon beschilderd worden. Er was evenwel nog een grote hinderpaal.

De verhuis van het barokaltaar naar de parochiekerk van Sart-Dames-Avelines (Villers-la-Ville), 1891

Het mooie barokaltaar dat na de aankomst van de zusters in 1628 werd opgetrokken en waarin een schilderij van Theodoor Rombouts (Antwerpen, 1597-1637) hing met als thema “De aanbidding door de koningen”, moest verdwijnen. De neogotiekers kenden weinig scrupules. In een romaans-gotische kerk paste geen barok of rococo, er moest een eenheid van stijl zijn. Daarom moest men niet alleen het hoofdaltaar afbreken, maar ook de twee barok zijaltaren. In het ene hing het doek “De Hemelvaart” van Abraham Janssens van Nuysen (Antwerpen, 1575-1632) en in het andere de “H. Familie”, dat door Theodoor Van Thulden (’s-Hertogenbosch, 1606-1669) werd geschilderd.²⁸ Nergens heb ik een verwijzing gevonden naar de nieuwe bestemming van de kleinere zijaltaren, wel van het barok hoofdaltaar. Op 22 september 1891 wordt het afgebroken en voor 500 BF verkocht aan de parochiekerk van Sart-Dames-Avelines, waar het nu nog steeds aanwezig is. Waarom de

27 Zie een van mijn vorige artikels over Hunnegem en speciaal dit over een vroeggotisch venster, verschenen in: *Het Land van Aalst*, LXI, 2009, p. 239 – 240.

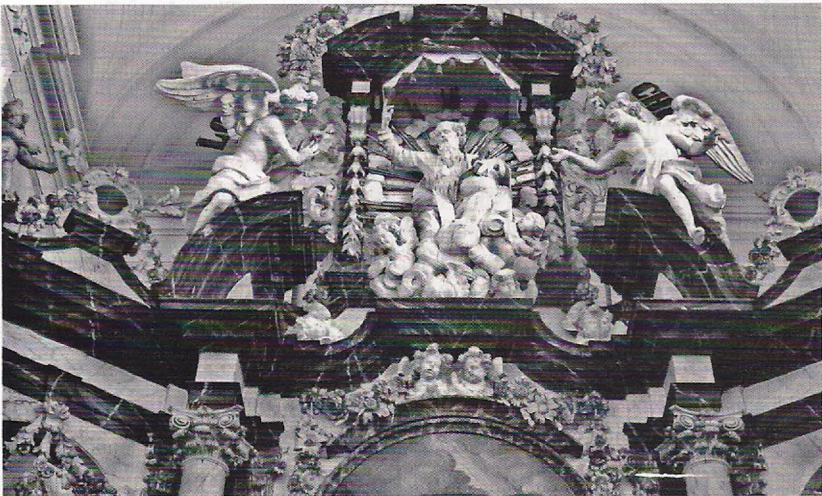
28 M. DE MEULEMEESTER, *Histoire...*, p. 117 – 118 en 254 - 255.

Algemeen zicht op het hoofdaltaar van de kerk van Sart-Dames-Avelines (Waal Brabant). Oorspronkelijk stond dit barokaltaar in de priorijkerk van Hunnegem. Het werd afgebroken en verkocht in 1891.

De H. Benedictus. Detail van het hoofdaltaar te Sart-Dames-Avelines.

Bekroning van het hoofdaltaar. Dit geeft een goed idee van het rijke barokkarakter van het altaar van Sart-Dames-Avelines.

zusters het altaar aan die parochie verkocht hebben, is niet duidelijk.²⁹ Archiefonderzoek in de pastorie van Sart-Dames-Avelines heeft slechts enkele nieuwe elementen opgeleverd.³⁰ Er is geen *liber memorialis* bewaard, noch rekeningen of betaalbewijzen. Overigens is er van die bouwperiode bijna niets overgebleven. Wel weten we dat er in 1867 een nieuwe kerk wordt gebouwd. Oorspronkelijk was het niet voorzien dat er een groot barokaltaar zou komen, want, zoals men nog steeds kan vaststellen, had men de lambrisering, die overigens van de oude kerk kwam, van het koor tot tegen de apsis aangebracht en had men er een ruimte voor een klein altaar open gelaten. Bovendien had men bovenaan de apsis één groot venster voorzien, geflankeerd door twee kleinere. Waarom men van dat plan is afgestapt en hoe men in contact met de priorij Hunnegem is gekomen, blijven onbeantwoorde vragen. Feit is dat tijdens het pastoraat van Alfred Globert (1876-1919) het grote barokaltaar uit Hunnegem werd aangekocht. Dit was slechts mogelijk dankzij een gift van mevrouw Louis Dumont – Duvieusart. Men moet toch geschrokken zijn van de grootte van het altaar, want men had de zijstukken, waarin de grote beelden van de H. Benedictus en de H. Scholastica verwerkt waren, afgezaagd en elders opgeborgen. Het is slechts in 1923 dat een schrijnwerker uit Brussel de opdracht krijgt om die zijpanelen er toch maar weer aan te zetten, zodat het altaar in al zijn pracht weer kan schitteren. Want het moet gezegd, het altaar komt in Sart goed tot zijn recht en het geeft een duidelijk beeld hoe groot en majestatisch dit in de relatief kleine kapel van Hunnegem moet gestaan hebben.³¹ Onwillekeurig moet het op de zusters en de leken een geweldige indruk gemaakt hebben. Vergelijken we het huidige altaar in Sart met dat wat we op de meeste foto's zien, dan stellen we vast dat er in het centrale deel nu een schilderij van de Drie Koningen in staat. Een thema dat oorspronkelijk ook in het Hunnegemaltaar aan bod kwam. Terwijl er zeker tot 1945 er een beeld van een andere heilige (de H. Nicolaas?) in stond. Alleszins sluit dit schilderij beter aan bij het oorspronkelijk altaar in Hunnegem.³²

29 GHA, nr. 324, jaar 1891.

30 In het genummerde kerkarchief van Sart is er, behalve uittreksels van de werken van M. De Meulemeester, geen enkel stuk betreffende het altaar aanwezig. In het niet-geordende archief, dat zich in een metalen kast bevindt, vond ik wel enkele gegevens.

31 Ik schat dat het ca 8,5 meter hoog moet zijn.

32 Graag wil ik mijn algemene dank uiten voor de bereidwilligheid waarmee de pastoor en vooral de heer Guy Sindfessel mij geholpen hebben om het archief en het altaar grondig te bestuderen.

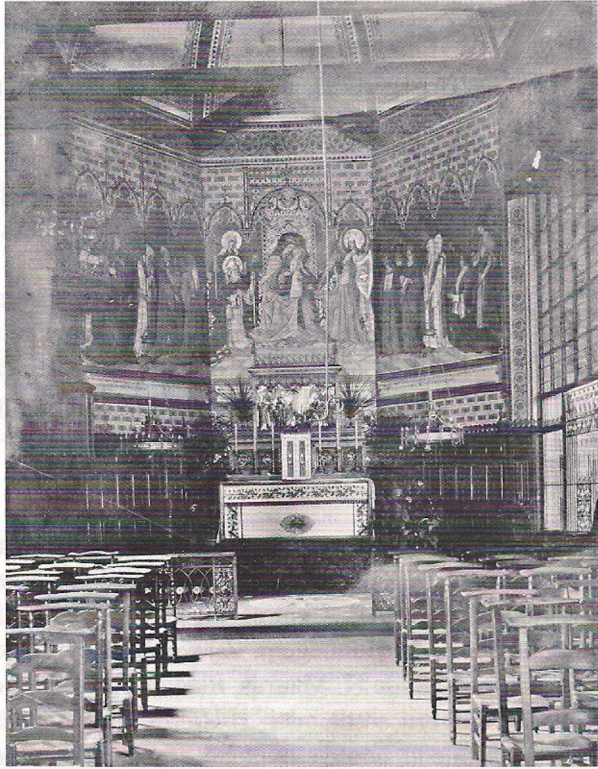
Herinrichting van de kapel, 1891 – 1900

De afbraak van de altaren vormt slechts een onderdeel van de grote verbouwingen die de kerk ondergaat: het koorgewelf wordt aangepast en het koor zelf wordt verkleind. Op de plaats van de twee zijaltaren, die het zicht op het altaar gevoelig beperkten, schildert men twee engelfiguren met een schild en daarboven de symbolen van de vier evangelisten. Deze laatste worden in een medaillon geplaatst. De muren van het schip worden met neogotische motieven versierd. (Zowel de figuren als de motieven zijn bij een volgende restauratiefase, in 1974, door een witte kleur overschilderd.) Dan plaatst men er ook een beeld van de H. Benedictus (rechts) en aan de andere zijde een beeld van de H. Scholastica. De ingang voor de leken, die tot dan in het midden van de noordelijke muur was, wordt naar achter geplaatst. (In 1974 sluit men die deur en laat men de gelovigen aan het nieuwe portaal van de westzijde binnenkomen.) Tegelijkertijd verbouwt men het hoogzaal, vanwaar minder valide of zieke zusters gemakkelijker de diensten konden bijwonen, zij het wel gehinderd door een houten wand. Tenslotte worden alle muren herbepoetst zodat Louis Bert op een goede ondergrond kon schilderen.

Nog voor men het altaar afbrak, was Louis Bert al op 21 april 1891 met de schildering van de zijmuren van het priesterkoor begonnen en zou die al op 22 augustus of 21 juli volgens de kroniek, dus op drie maand tijd, beëindigd hebben, wat zeer snel is. Louis Bert kan nooit op zo'n korte termijn al die figuren op de koormuren geschilderd hebben. M. De Meulemeester is in zijn boek over Hunnegem formeel, het betreft wel degelijk fresco's. Wanneer evenwel Dom Antonius Maes, monnik en architect van de Dendermondse benedictijnenabdij, het bestek voor de restauratie maakte, noteert hij in 1972 dat "Het op doek aangebrachte figuratief decoratiewerk vorenaan de koormuur, mag enkel gereinigd worden – niet weg te schilderen".³³ Meteen is het duidelijk dat Louis Bert, zoals later in de Sint-Bartholomeuskerk, op voorhand in zijn atelier de figuren op doek heeft geschilderd, zodat hij ze op een relatief korte termijn, hetzij met lijm, hetzij met nagels, op de muur kon aanbrengen.

33 GENT, Archief van het Agentschap Ruimtelijke ordening, R.O. Oost-Vlaanderen – onroerend erfgoed, Geraardsbergen, Hunnegem.

Zicht op het hoofdkoor van de Hunnegemkapel. De foto, die ca 1900 genomen is, geeft nog goed de neogotische versieringen weer die Louis Bert en Th. Van Den Driessche einde 19de eeuw hebben aangebracht.

Op die zijmuren beeldt hij het leven en werk van de H. Benedictus uit en brengt bij elke scène of persoon een onderschrift aan. Op de rechtermuur staan volgende scènes:

1. De jonge Benedictus vertrekt met zijn voedster Cyrilla naar Rome en gaat daarna naar de wildernis in Subiaco, een plaats op 40 mijl verwijderd van Rome.
2. Benedictus bouwt er een kluis.
3. Benedictus stelt er zijn regel op.
4. Benedictus, nu abt van de Cassinusberg, geeft zijn regel aan zijn zuster Scholastica en haar volgelingen.
5. De H. Scholastica, afgebeeld links onderaan de arcadeboog.

Op de arcadeboog, die het koor van het schip scheidt, wordt bovenaan de scène uitgebeeld waarbij Benedictus, wegens een hevig onweer, verplicht wordt om buiten zijn klooster bij zijn zuster, de H. Scholastica, te overnachten.³⁴

³⁴ TH.C. MADDER, *Slechts uit legenden bekend, onweer houdt Benedictus 's nachts bij Scholastica*, in: *Kerk en Leven*, 3 februari 2010, p. 18.

Op de linkerzijmuur:

1. De H. Gertrudis, afgebeeld rechts onderaan de arcadeboog.
2. Werken van Benedictus: het koorgebed, hij looft dag en nacht de Heer.
3. Onderwijs: hij wijst de jongelingen de weg.
4. Handenarbeid: bewerking van de grond, drooglegging van beken en moerassen.
5. “*Regina pacis hujus domus abbatissa perpetua, 1624*” of “De koningin van de Vrede is de eeuwige abdis van dit huis”. Daarboven staan twee bomen met vijf schilden in verwerkt. Die staan symbool voor: vrede, geloof, hoop, kracht en liefde.³⁵
6. Benedictus, uitgeput door boetvaardigheid en ouderdom, sterft staande aan het altaar.

Op de plaats, waar vroeger de drie koorvensters waren, schilderde Louis Bert de verheerlijking van O.-L.-Vrouw van Vrede, zij is de patrones van het klooster en de kerk. Centraal zit de tronende O.-L.-Vrouw van Vrede, de ware abdis van Hunnegem. Zij wordt vereerd door de H. Benedictus, zijn volgelingen de H. Maurus, Placidus en Bernardus samen met “het volk, de burgerij en de adel”.³⁶ Hierbij heeft de schilder zichzelf, met baard en kalend hoofd, knielend afgebeeld. Achter hem staat de H. Lodewijk, zijn patroonheilige, en voor hem ligt zijn schilderspalet. Onmiddellijk links van O.-L.-Vrouw staat de H. Amandus, van wie men algemeen zegt dat hij de regio van Geraardsbergen heeft gekerstend. Rechts van haar knielt Anne Scudamore, de eerste priorin die haar abdisstaf aan O.-L.-Vrouw overhandigt. Naast de priorin staat de H. Scholastica, haar volgelingen de H. Mechtildis, Geertruide, Lutgarde, Hedwigis en “vrouwen van het volk”, de burgerij en de adel. Een van de leken is de knielende Justina de l’Arbre, echtgenote van de schilder, eveneens met haar patrones.

De scènes met O.-L.-Vrouw zou Louis Bert beëindigd hebben op 2 mei 1894. In dat jaar begint hij ook aan de muurschilderingen achteraan in de kerk, die het ontstaan van de stad weergeven. Om onverklaarbare

35 Die scène is er duidelijk later ingebracht, want zij bevindt zich tussen twee scènes van het leven van de H. Benedictus en heeft niets te maken met de H. Benedictus. Wellicht was de architect oorspronkelijk niet zinnens om het Romaans venster, dat zich op die plaats bevond en waarvan de omtreklijnen nog steeds zichtbaar zijn, te supprimeren. Overigens stel ik mij de vraag of die scène door Louis Bert is geschilderd. Alleszins verschilt die scène qua stijl grondig van de andere scènes.

36 Louis Bert denkt hier duidelijk in de zin van een driestanden maatschappij met de geestelijkheid, adel en derde stand.

redenen zouden de nochtans niet zo grote taferelen slechts vier jaar later op 18 juli 1898 afgewerkt zijn. Bij de diverse scènes staan volgende (aangepaste) onderschriften:

1. Hier werd de god Woden (sic) geslachtofferd.
2. Hier kwam de H. Amandus preken.
3. Hier stichtte de H. Amandus de eerste kerk.
4. Hier bouwde Geraard (van Hunnegem) zijn vrije burcht.³⁷
5. Hier stichtte Boudewijn, graaf van Vlaanderen, Geraardsbergen en gaf haar de eerst gekende vrijheidskeure.

Tenslotte heeft Louis Bert in 1899-1900 de arcadenboog, die het koor van het schip scheidde, en de houten dwarsbalken herschilderd. Wat er voordien op stond is niet genoteerd. Nu is er aan de zijde van het schip de tronende verheerlijkte Christus afgebeeld, die aan beide zijden geflankeerd wordt door vier engelen. Onder de figuren staat volgende tekst: "Glorie zij aan God in den hemel en vrede op aarde aan de menschen van goeden wil. Wij loven u, wij gebenedijden u, wij aanbidden u. Wij danken u om uwe groote glorie O. Heer, God Hemelschen Koning". De teksten op de balken zijn bij de restauratie van 1973 verwijderd geworden, die van de arcadeboog zijn behouden. Op de balken in het koor stonden tot 1973 volgende teksten: 1/ Verborgen, God en zaligmaker; 2/ Hemelsche spijs des levens; 3/ Onbloedige zoenofferande; 4/ Band (?) der toekomstige glorie.

Wie hielp Louis Bert-de l'Arbre?

Hiermee is de bouw- en schilderperiode in Hunnegem afgesloten. Vanaf het gieten van de funderingen voor het zusterkoor en die laatste muurschildering zijn er 13 jaar verlopen. Het schilderwerk zelf nam 11 jaar in beslag. Al dit werk heeft Louis Bert gratis gedaan, wat door diverse bronnen bevestigd wordt. Op het einde van het artikel zal ik daarop terug komen.

De gegevens van de muurschilderingen, die we tot hiertoe aan bod hebben laten komen, steunen op de kloosterkroniek, enkele postkaarten van het begin van de 20ste eeuw, de werken V. Van Bossuyt, een tijdgenoot van de schilder, en van M. De Meulemeester, lange tijd de historiograaf van de priorij. Als we echter de kloosterrekeningen nakijken, krijgen we een genuanceerder beeld over wie al die schilderwerken heeft uitgevoerd.

³⁷ Die tekst heeft veel onderzoekers verkeerdelijk doen besluiten dat er op de site van Hunnegem een burcht heeft gestaan.

Foto van een schilderij met de schilder Théophile Van Den Driessche. Achteraan op de foto staat geschreven "Aide de Bert dans la décoration de l'église de Hunneghem".

Volgens het overzicht van de rekeningen voor de bouw van het zusterkoor wordt in 1888 aan “*peintre Theophile Clarebout*” 851,37 BF betaald of 6% van de totale uitgaven, die 14.909 BF oplopen.³⁸ Het is mogelijk, maar niet zeker, dat hiermee de verver bedoeld wordt, die het houtwerk heeft geschilderd en niet zozeer de muurschilderingen. We hebben al vermeld dat een onbekend schilder in de eerste helft van 1891 454,85 BF ontving “voor het schilderen van het koor” en in november van hetzelfde jaar ontvangt “schilder Clerebout” 246 BF “voor de schildering van het sanctuarium” (koor). We mogen zeer waarschijnlijk aannemen dat die onbekende schilder Clerebout/ Clarebout is. Meer nog, de familie van zuster Alphonse D’Hooghe schenkt in 1892, 500 BF “om te gebruiken voor de muurschilderingen achter het hoofdaltaar”. Dat geld ging niet naar Louis Bert, want die werkte gratis, maar naar “schilder Clarebout/Clerebout”.

De rekeningen leveren ons nog een tweede naam op. Van december 1893 tot september 1901 wordt “schilder Théophile Van Den Driessche – D’Hoker” 27 keer uitbetaald voor niet nader genoemde schilderwerken. Hiervoor ontving hij een totaal bedrag van 1.808,19 BF.³⁹ Dat hij Louis Bert bij de muurschilderingen hielp, wordt overigens bevestigd door de tekst op een foto van zijn geschilderd portret “*Theoph. Van Driessche aide de Bert dans la décoration de l’église de Hunneghem*”. Van die schilder is weinig geweten, alleen dat hij in 1864 geboren is en in 1922 overleden.

Er is tenslotte nog een derde helper van Louis Bert, nl zijn eigen neef Louis de L’Arbre, die een boek schreef waarin hij o.a. het werk van zijn oom in de kerk van Hunnegem op de voet volgde en er allerlei beschouwingen over maakte.⁴⁰ Louis Bert zou hem gezegd hebben toen hij 18 was: “*Toi, mon garçon, tu pourras te mêler des accessoires et des légumes*” en wat verder schrijft zijn neef “*Je me trouvais à Hunneghem ravi de la perspective que m’ouvrait le mot engageant de mon oncle, et je me mis avec fougue au travail à ses côtés* ».⁴¹ Duidelijker kan het niet. Alleen is niet zo duidelijk wanneer zijn neef hem heeft geholpen. Ons steunend op de data mogen we aannemen dat hij zijn oom hielp in de kerk en niet in het zusterkoor.

De vraag blijft open wat de drie schilders, Clerebaut, Th. Van Den Driessche en Louis Bert juist gerealiseerd hebben. Hebben zij ingekleurd wat Louis Bert op voorhand had getekend? Zorgden zij uitsluitend voor

38 GHA, nr. 324.

39 GHA, nr. 324 en 325/2.

40 LOUIS DE L’ARBRE, *Pierres vétustes...*, p. 287 – 309.

41 IDEM, p. 299 en 300.

de grondkleur of voor de attributen van de figuren? Heeft Th. Van Den Driessche alleen de neogotische versieringen aangebracht of heeft hij werkelijk Louis Bert “geholpen” bij de grote figuratieve scènes? In de voornoemde rekeningen wordt twee keer naar het concrete werk van Th. Van Den Driessche verwezen. In april 1896 wordt hij betaald voor “*plusieurs petites choses*” en in juli 1899 voor werken in de “*infirmierie*”.

Alleszins stellen kunsthistorici vast dat de schilderijen achteraan in de kerk, waar de ontstaansgeschiedenis van de stad wordt geëvoceerd, niet van dezelfde kwaliteit zijn als de rest. Is dit dan het werk van één of meerdere helpers? Volgens M. De Meulemeester, die zijn boek over Hunnegem al in 1912, tien jaar na de dood van Louis Bert, schreef, was het wel degelijk het werk van Louis Bert en niet van één van zijn medewerkers.

Louis Bert-de l'Arbre is zeer royaal

In de rekeningen vinden we geen enkel spoor van een mogelijke betaling aan Louis Bert. Integendeel, hij heeft heel wat giften aan Hunnegem gedaan. Zo schenkt hij 1.000 BF om de aankoop van het altaar mogelijk te maken.⁴² In april 1897 geeft het echtpaar 3.000 BF om in de kerk van Hunnegem in de Paasperiode een retraite voor de arbeiders te organiseren. De kroniekschrijfster voegt er fijntjes aan toe dat het klooster de kerk gratis ter beschikking stelt en dat ze ook geen stoelgeld of iets voor het licht zal vragen. De toeloop moet groot geweest zijn, want vier jaar later moet men een tweede predikant inschakelen. Onmiddellijk voorziet de vrouw van Louis Bert een supplementaire som van 50 BF per jaar. Een jaar later, in 1899 geeft het echtpaar nog eens 1.500 BF wat het totaal van de fundatie op 4.500 BF brengt.⁴³ Hun vrijgevigheid kent geen grenzen. Zij financieren de bouw en inrichting van een school met kleuterafdeling, een lagere- en huishoudschool en tenslotte een naaiklas, voor de arbeiderskinderen uit de onmiddellijke omgeving. Principaal De Corte, die tevens directeur van het klooster is, legt op 12 juni 1899 de eerste steen van die school, moeder-overste, zuster Benoîte, legt de tweede steen, aannemer Cyrille Van Der Parre de derde en zuster Gertrude de vierde. Op 3 november neemt men al de klassen in gebruik.⁴⁴ Een deel van de kleuterklassen is daar tot op heden nog steeds gehuisvest. Enkele maanden voor zijn overlijden bouwt en financiert hij twee klassen voor een kantschool ten gunste van de arme

42 GHA, nr. 79, p. 40.

43 GHA, nr. 79, p. 40, 50 – 51; nr. 81/1, anno 1897 en 1898.

44 GHA, nr. 81/1, anno 1899.

huisgezinnen. Die school heeft echter weinig succes gekend en werd in februari 1904 al gesloten. De vrijgekomen lokalen werden meteen bij de vorige school gevoegd. Louis Bert heeft dit slechte nieuws niet meer vernomen, want hij overleed de 27 december 1903.

Zoals we reeds hoger schreven, heeft Louis Bert al zijn werk gratis gedaan, alleen vroegen hij en zijn vrouw dat de zusters in ruil daarvoor voor hun zielenheil zouden bidden. De manier waarop die wens in vervulling zou gaan, werd grondig besproken. Vanaf 1 november 1894 namen de zusters de volgende verplichting op zich. Wekelijks zouden zij één mis laten lezen en de rozenkrans bidden, elke maand zouden zij de kruisweg doen en te communie gaan. Dit alles werd voor 25 jaar vastgelegd.⁴⁵ Volgens V. Van Bossuyt zou het echtpaar ook nog een tweede wens gehad hebben, dat hun eigen persoon op één van de muurschilderingen zou mogen staan, wat Louis Bert in het priesterkoor heeft gerealiseerd.⁴⁶

De generositeit van het echtpaar Bert-de l'Arbre is indrukwekkend. Ongetwijfeld moeten zij zeer bemiddeld zijn geweest en moeten zij zonder meer geïnspireerd zijn door de sociale dadendrang van priester Adolf Daens, die in 1894 voor de eerste keer volksvertegenwoordiger werd voor het arrondissement Aalst.

6. Werkmanskring te Geraardsbergen, 1888

Louis Bert zou ook in de lokale Werkmanskring, die in 1888 gebouwd is en gelegen in de Kleine Karmelietenstraat, schilderwerken hebben uitgevoerd. Die zijn vermoedelijk een kort leven beschoren geweest, want in oktober 1925 richt men er een vakschool voor hout- en ijzerbewerking op en vier jaar later bouwt men op de speelplaats acht klassen voor de jongensschool, die tot dan aan de Kaai gevestigd was. Bij die laatste operatie heeft men dan de Werkmanskring volledig afgebroken en verdwenen wellicht ook de muurschilderingen, tenzij die ook vooraf op doek werden gemaakt. Ze stelden de middeleeuwse beroepen en ambachten voor.⁴⁷

45 GHA, nr. 79, p. 40 en nr. 81/1, anno 1897 – 1898.

46 V. VAN BOSSUYT, *Geschiedenis* ..., p. 76.

47 GERAARDSBERGEN, Decanaal archief ((DAG), nr. 148.

7. Privé-woning van Louis Bert-de l'Arbre te Geraardsbergen

Omstreeks 1870 betreft de schilder een herenhuis in de Lessensestraat dat in een neoclassicistische stijl opgetrokken is. Ook hier heeft hij veel muurschilderingen aangebracht en enkele mooie brandglasramen in verwerkt. Het geheel zou beëindigd zijn in 1891. Zijn neef, Louis de l'Arbre, schrijft evenwel dat hij stierf bij het verlaten van de communiebank en toen hij op het punt stond om de decoratieve panelen van zijn woning af te werken (1903). Andere informatie heb ik in de archieven niet teruggevonden zodat ik voor de beschrijving van zijn werk naar de bijdrage in de publicatie *Neogotisch Geraardsbergen* moet verwijzen.⁴⁸

8. Bartholomeuskerk te Geraardsbergen, 1881 – 1896

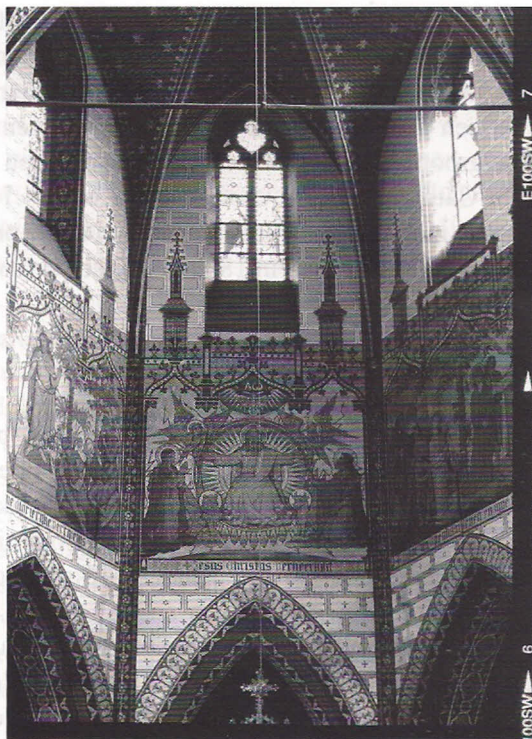
Theodoor Janssens schildert de sacramentskapel

De schilderwerken in de Sint-Bartholomeuskerk op de Markt moet men situeren in de laatste fase van een reeks grondige restauraties van de kerk. De eerste plannen ervan gaan terug tot 1875, wanneer baron de Bethune het ingediende ontwerp als zeer positief beoordeelde. Vier jaar later “legde de Gentse architect Auguste Van Assche aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten een masterplan voor ter verbetering en verfraaiing van de kerk”.⁴⁹ Het jaar nadien (1880) wordt evenwel een gematigder plan ingediend, dat dan ook nadien – zij het nog steeds met veel discussies – wordt goedgekeurd en uitgevoerd. Bij die voorbereiding en uitvoering is Louis Bert nauw betrokken. Hij is immers vanaf 1870 lid van de kerkraad en sinds 1881 tot aan zijn dood in 1903 voorzitter van de kerkfabriekraad. Van hem zijn veel brieven bewaard, die gericht waren aan de overheden: het schepencollege en de gemeenteraad, de gouverneur, de Bestendige Deputatie en de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Als voorzitter maakt hij ook veel technische rapporten op. Onmiddellijk na zijn verkiezing tot voorzitter van de kerkfabriekraad wordt hij geconfronteerd met de verfraaiingswerken in de sacramentskapel, achter het hoofdkoor in de

48 M. PIETERAERENS en A. SCHREVER, *Neogotisch Geraardsbergen*, p. 66 – 69. De privé-woning, die lange tijd onbewoond was, werd door de nieuwe eigenaar, Willy Naessens, grondig gerestaureerd, gerenoveerd en op 13 mei jl. plechtig geopend. Het is opnieuw een hotel-restaurant geworden, die als naam draagt “De Geraard”. Ik hoop in een volgend artikel meer gegevens te brengen omtrent de muurschilderingen (op doek) en de brandglasramen, die Louis Bert er aanbracht.

49 M. PIETERAERENS en A. SCHREVER, *Neogotisch Geraardsbergen*, p. 29.

Zicht op het koor van de St.-Bartholomeuskerk. Louis Bert-de l'Arbre schilderde op doeken die nadien op de muren werden gekleefd. De decoratie onder en boven de figuren zijn van de hand van Theodoor en Karel Janssens.
(foto Ansfried De Vylder © Dienst Erfgoed Prov. Oost-Vlaanderen)

apsis van de kerk. De rococolambriseringen worden er weggenomen met als argument dat ze door vochtigheid zijn aangetast en dat ze “geen enkele artistieke waarde hebben”. Dit is één van de vele negatieve beoordelingen die de kunstenaars van het einde van de 19de eeuw hadden over de barok en rococo aankleding. Die lambriseringen worden door muurschilderingen en faiencesteentjes vervangen. Meermaals worden de plannen afgekeurd. Het heeft veel voeten in de aarde gehad vooraleer de overheden zich met de voorstellen konden verzoenen. Uiteindelijk is het niet Louis Bert die voor de schilderwerken in die kapel instaat, maar Theodoor Janssens uit Nevele (Gent). De onkosten, die tot 2.500 BF oplopen, worden vergoed door Auguste en Louis Van Trimpont, die overigens ook de vier glasramen ⁵⁰ voor hun rekening nemen ⁵¹ De lokale krant “Het Zondagblad van Geeraardsbergen” van 8 februari 1885 is vol lof over het werk van de schilder Theodoor Janssens, de ervaren kunstschilder van Nevele, is op het punt de

⁵⁰ In een brief van Louis Bert-de l'Arbre aan de gouverneur schrijft hij dat A. Verhaeghe de tekeningen van de glasramen zelf naar de Koninklijke Commissie heeft gestuurd.

⁵¹ RAB, Provincie Oost-Vlaanderen, nr. 0/32/9. *Het Zondagblad van Geeraardsbergen*, 8 februari 1885. DAG, nr. 206, anno 1894.

prachtige muurschilderingen in onze hoofdkerk te voltrekken”.⁵² Terwijl men één voor één de zijkapellen aanpakt en er glasramen in plaatst, gaat alle aandacht van Louis Bert naar de uitbouw van het koor met een altaarretabel en de aankoop van een nieuw orgel en doksaal. Die grootse werken kunnen slechts gebeuren nadat de kerkfabriek het Sint-Catharinacollege voor een prijs van 74.743,09 BF heeft verkocht. Samen met de eigen middelen kunnen beide projecten, koor met retabel en doksaal met orgel, in 1890 gerealiseerd worden.⁵³

Louis Bert-de l'Arbre en de gebroeders Janssens schilderen het koor en het schip

Het laatste grote project van de restauratie betreft de schilderwerken in het koor, de kooromgang en het schip of de middenbeuk. Niet Louis Bert-de l'Arbre maar Theodoor Janssens maakt daarvoor op 26 februari 1893 een gedetailleerd bestek op. De Commissie van Monumenten is na de toezending van de plannen (op rol) nog niet overtuigd van de kwaliteit van de tekeningen en eist van de schilder dat hij de zaak in Brussel komt uiteenzetten. Dit gebeurt in de commissiezitting van de 21^e oktober 1893. Een week later keurt de Commissie de plannen goed.⁵⁴ Het zou evenwel nog meer dan een jaar duren vooraleer Theodoor en zijn broer Karel Janssens kunnen beginnen. Financiële redenen liggen aan de basis van die late uitvoering. Dat zijn broer hem ook hielp, kunnen we afleiden uit een notitie in het *liber memorialis*, waarin de deken aanstipt dat het werk aan de “heren” Janssens werd toevertrouwd.⁵⁵ Zij schilderen de ribben van de gewelven in het goud evenals de sokkels onder de ribben. De kapitelen worden verguld met bladeren en bloemen. Zij krijgen ook de opdracht om de banden rond de arcadebogen te versieren samen met de binnenkanten van de vensters en diverse consoles of draagstenen. In de middenbeuk treft ons één item: “banden van 0,25 tot 0,30 m. breed boven en onder de groupsschildering (sic) zonder opschriften”. Het geheel van die banden had een lengte van 56 m. Dit is de enige aanduiding dat laat vermoeden dat er naast het

52 BAG, Parochies, Geraardsbergen, nr. 14.

53 RAB, Provincie Oost-Vlaanderen, nr. 0/32/11. G.VAN BOCKSTAELE E.A., *Van scholaster...*, p. 135 – 137 en p. 156. MARCEL J. VAN KERCKHOVEN, *Scholen van Geraardsbergen tijdens de negentiende eeuw*, Geraardsbergen, 1978, p. 141 – 142.

54 RAB, Provincie Oost-Vlaanderen, nr. 0/32/13. GENT, AROHM, Dossier Geraardsbergen, Sint-Bartholomeuskerk.

55 DAG, nr. 206 en niet 148, zoals verkeerdelijk in de inventaris vermeld staat. Theodoor leefde van 1852 tot 1899 en Karel van 1848 tot 1926. Zie ook M. PIETERAERENS en A. SCHREVER, *Neogotisch Geraardsbergen*, p. 45.

werk van Th. en K. Janssens nog andere decoratie voorzien is nl. scènes met figuren. Tenslotte versieren zij drie kapellen in de kooromgang. Het hele schilderwerk wordt begroot op een bedrag van 9.381,37 BF. Daarbij komen dan nog de kosten voor de plaatsing van de stellingen. Een jaar na de goedkeuring door de kerkfabriek en het schepencollege kunnen Th. en K. Janssens aan de slag gaan om het geheel in juni 1895 af te werken. De uiteindelijke uitgaven beliepen 12.746 BF. Zeer waarschijnlijk is die meerprijs te verklaren door het feit dat Th. Janssens ook al de muren moest schilderen met het motief van grote stenen.⁵⁶ Gelukkig heeft de witte woede van de jaren 60 die decoratieve elementen gerust gelaten en kunnen we tot op vandaag de neogotische versieringen van de Nevelse/Gentse schilders Th. en K. Janssens blijven bewonderen. De vele bewaarde rekeningen en briefwisseling van die tijd vermelden nooit iets omtrent het aandeel van Louis Bert-de l'Arbre. Slechts een vage aanduiding "groupsschildering" wijst op een reeks figuren, die op de muren werden aangebracht.⁵⁷ Uiteindelijk heb ik slechts twee concrete aanduidingen gevonden waaruit blijkt dat Louis Bert wel degelijk in de kerk heeft geschilderd. Een eerste in het *liber memorialis*, waarin de deken voor het jaar 1894 schrijft "dat Louis Bert zich belast heeft met het schilderen in den koor en in de middenbeuk". Even tevoren nochtans vermeldt hij dat "de schildering toevertrouwd wordt aan de heren Janssens".⁵⁸ Een tweede bewijs is de tekst op een gedenksteen die aan de zuidelijke pijler van de viering is aangebracht. In gotisch schrift staat er op geschreven:

*"Ten blijke van eeuwige dankbaarheid aan L. Bert de l'Arbre die ter eere Gods het hooge koor, de kruis en middenbeuk dezer kerk eigenhandig schilderde, 't jaar D.H.J.C. XVIIIc LXXXVI".*⁵⁹

Met die laconieke mededelingen moet de vorser het stellen. Die gedenksteen laat uitschijnen dat Louis Bert alles heeft geschilderd, wat natuurlijk niet met de waarheid overeenkomt. Al de decoratieve elementen, en misschien zelfs meer, zijn van de hand van Th. en K. Janssens. We kunnen alleen maar op gezag van de deken en de tekst op de gedenksteen aannemen dat Louis Bert de figuren in het koor en de middenbeuk heeft geschilderd. In al de andere bronnen, zoals

56 RAB, Provincie Oost-Vlaanderen, nr. 0/32/13. Met dank aan Louis de Cock voor de verklaring van enkele technische termen in het Frans. RAB (voordien RAR), MGA, Geraardsbergen, nr. 1858.

57 RAB (voordien RARonse), MGA, nr. 1858.

58 DAG, nr. 206, anno 1894. RAB (voordien RAR), Modern Gemeentearchief van Geraardsbergen, nr. 1804.

59 Zie ook: ALFONS DE GEYTER i.s.m. andere auteurs, *Sint-Bartholomeuskerk in Geraardsbergen*, Gidsboekje 1993, p. 75 en DAG, nr. 1067.

rekeningen, vinden we niets terug van de arbeid van Louis Bert. Niets weten we over zijn techniek. Pas onlangs bij de laatste restauratie hebben specialisten van de Provincie kunnen vaststellen dat de figuren geen eigenlijke muurschilderingen zijn, maar dat ze vooraf op doek werden geschilderd en nadien op de muren opgekleefd of opgenageld werden.

In het hoogkoor zijn volgende taferelen uitgewerkt. Van links vooraan naar rechts: het Laatste Avondmaal, de kruisdood, de verrijzenis en centraal de verheerlijking van Christus. Vervolgens het openbaar leven van Jezus, het verborgen leven van Jezus en de aanbedding van de Wijzen.

In de middenbeuk zijn in medaillonvorm de twaalf apostelen en de vier evangelisten voorgesteld. Aan de noordzijde: Petrus, Johannes, Bartholomeus, Andreas, Jacobus de Meerdere, Marcus en Mathias. Aan de zuidzijde: Paulus, Simon, Jacobus de Mindere, Philippus, Barrabas, Lucas, Thomas en Matheus.

In de kruisbeuk zijn hoofdzakelijk regionale heiligen afgebeeld. Aan de oostzijde zijn dat: Stefanus, Berlindis, Amandus, Gertrudis, Piatius, Livinus, Gudula, Karel de Goede, Aldegondis en Liethe. Aan de westzijde: Bavo, Begga, Vincentius, Erna, Eligius, Rumoldus, Pharaïldis, Macarius, Anselberga en Karel.⁶⁰

In de kerkarchieven vonden we nog een paar aanvullende gegevens over Louis Bert. Via een notariële akte van 7 maart 1895 schenkt Louis Bert 800 BF aan de kerkfabriek en sticht hiermee een fundatie voor zijn overleden zussen, Christina en Isabelle. Hijzelf maakt zijn testament op in april 1899 en stipuleert hierbij dat er na zijn dood jaarlijks een mis moet opgedragen worden voor hem, zijn echtgenote, zijn ouders en zijn oom André Bijl. Zijn andere zus Hortense, die gehuwd was met Jan Van Steenberghe en in Gent woont, of hun erfgenamen, moesten voor de uitvoering van het testament zorgen. De kerkfabriek ontving voor die fundatie een bedrag van 1.600 BF.⁶¹

9. O.-L.-Vrouwehospitaal te Geraardsbergen, 1895-1896

Historische situering

In alle publicaties over het hospitaal worden de muurschilderingen in de zogenoemde bisschopszaal van het oud-hospitaal aan Louis

60 A. DE GEYTER e.a., *Sint-Bartholomeuskerk in Geraardsbergen...*, p.70 – 71.

61 DAG, nr.153 en 673. BAG, Parochies, Geraardsbergen, tweede omslag en RAB (voordien RAR), MGA van Geraardsbergen, nr. 1842.

Bert toegeschreven.⁶² In geen enkel van die werken wordt naar een schriftelijke bron verwezen. Alle auteurs steunen zich op de stijl van de muurschilderingen om ze aan hem toe te schrijven. Maar wat zeggen de archiefbescheiden van het hospitaal, die voor de 19de en begin 20^e eeuw talrijk aanwezig zijn, maar nog niet volledig geïnventariseerd?⁶³

Het probleem van de muurschilderingen in de bisschopszaal, ook salon of ontvangstzaal genoemd, moet men in een ruimere context plaatsen. De muurschilderingen zijn er gekomen nadat de oorspronkelijke wandtapijten verkocht werden en op een ogenblik dat er grote verbouwingen in het hospitaal plaats vonden. Tussen 1880 en 1909 ondergaat het hospitaal een ware transformatie, zoals we nu nog steeds het gebouwencomplex kennen. De grote sociale en medische behoeften verplichten het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen om steeds maar nieuwe en betere lokalen op te trekken. Hierbij heeft het dankbaar kunnen gebruik maken van twee belangrijke legaten: één van Gustave Verhaeghe en een tweede van advocaat Louis Bijl.⁶⁴ Iedereen kent de eerste als de grote weldoener, weinigen kennen de laatste. In die periode realiseert men de bouw van een huis voor de hospitaalpastoor (1880), een weeshuis voor jongens, een lazaret van zes zalen met telkens 12 bedden, 15 werkmanswoningen in de Pachterstraat en vooral de prachtige bouw (1907-1909) langsheen de Grotestraat en de Kattestraat.

Midden die bouwperiode zorgt men ook voor de afwerking van het interieur, o.a. van de bisschopszaal. Steeds heeft men het over een zaal, terwijl het in feite om een kamer gaat van 8,6 x 6,6 m. Die kamer werd in het midden van de 17de eeuw opgetrokken om er de aartsbisschop van Mechelen of zijn vervanger te ontvangen wanneer hij het hospitaal visiteerde. Bij die gelegenheid controleerde

62 ADOLF DE CEULENEER, *Geeraardsbergen*, in: Oudheidkundige inventaris van Oost-Vlaanderen, Tweede aflevering, Gent, 1911, p. 10. M. DE MEULEMEESTER, *Histoire...*, Brugge, 1912, p. 118. GUSTAAF MERCKAERT, *Geeraardsbergen, Geschiedenis der jaren 1863-1945*, Brussel, 1945, p. 32. M. DE MEULEMEESTER, *Le prieuré...*, p. 254. P. MARCEL, J. VAN KERCKHOVEN, *Noemenswaardige mannen en vrouwen uit het rijke verleden van Geeraardsbergen, XIIIe eeuw - XXe eeuw*, Geeraardsbergen, p. 13. *O.-L.-Vrouwshospitaal in Geeraardsbergen, Gidsboekje*, Geeraardsbergen, Stedelijke Culturele Raad, 1992, p. 43 e.v. A. SCHREVER, *L. Bert - de L'Arbre en de neogotiek in Geeraardsbergen*, Geeraardsbergen, 1988, p. 40 - 41. M. PIETERAERENS en A. SCHREVER, *Neogotisch Geeraardsbergen*, p. 74 - 76.

63 Een deel van het modern hospitaalarchief was tot onlangs in het Rijksarchief van Ronse bewaard en zit nu in het Rijksarchief van Beveren. Het betreft de nummers 1.217 - 1.684 van het Hedendaags stadsarchief van Geeraardsbergen. Een ander deel lag tot onlangs op de zolders van het oud-hospitaal en is overgebracht naar het Stadsarchief van Geeraardsbergen (SAGER), waar het weldra zal geïnventariseerd worden.

64 SAGER, Hospitaal, Resolutieboek met de verslagen van de vergaderingen van de hospitaalcommissie, 1870 - 1884, zitting van 25 april, 17 mei en 19 juli 1883.

hij de rekeningen, ondervroeg hij één voor één de zusters, berispte hen wanneer zij de regel niet voldoende naleefden en zat hij ook de verkiezing van de priorin voor. Meestal bezocht de aartsbisschop ook de andere kloostercommunauteiten in de stad, maar overnachtte steeds in het hospitaal.⁶⁵ De zusters zorgden ervoor dat de aartsbisschop dan ook in hun “beste” kamer logeerde. Zo kocht priorin Catharina de Colins op 18 oktober 1762 bij A.J.X. Moreau de Thones te Mechelen enkele tapijten met een oppervlakte van ca 14 m² en betaalde hiervoor 88 florijnen en vier schellingen.⁶⁶ Enkele jaren later, in 1775, leverde Franciscus vander Mijlen uit Brussel “oude tapyten hangende in de groote salette” en vroeg er 435 gulden voor.⁶⁷ Met die “salette” bedoelt men de bisschopszaal, waar overigens in hetzelfde jaar een marmere schouw wordt aangebracht. Die tapijten hebben wel de Franse revolutie overleefd maar niet de gewijzigde smaak van de hospitaalbestuurders honderd jaar later, die ander prioriteiten hebben.

De restauratie en de moeizame verkoop van de tapijten, 1882-1895

Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen, met A. De Schrevel als voorzitter en F. Stocquaert als secretaris, schrijft in 1882 naar het stadsbestuur om een beslissing te nemen omtrent de “oude tapijten die in het salon van het hospitaal hangen”, want ze dreigen uiteen te vallen als gevolg van de slechte conservering. De zaal is te vochtig, er is veel stof en bovendien zitten er motten in.⁶⁸ De Commissie van Schone Kunsten situeert de vijf tapijten op het einde van de 18de eeuw. Zeer waarschijnlijk zijn ze ouder want het hospitaal kocht ze bij handelaars in respectievelijk 1762 en 1775. Volgende thema's zijn er op afgebeeld:

1. Meleagros geeft aan Diana de kop van een everzwijn, veroverd tijdens de Calydonische jacht. Er staan zes personen op. H. 3,4 en B. 6,70 meter, de boorden inbegrepen.
2. Céres toont haar dochter Proserpina aan Arethusa, één van de Naiaden, waternimfen. H. 3,4 en B. 2,80 meter.
3. Bachus, opgevoed door zijn tante Ino, wordt door nimfen

65 In Oudenaarde bouwde men voor de Gentse bisschop een afzonderlijk complex, het enige renaissancegebouw dat de stad kent en nu nog steeds op het hospitaalplein kan bewonderd worden.

66 RAR, Hospitaal, Rekeningen, nr. 167 en G. DE VOS, *Onser Liever Vrouwen-hospitaal...*, p. 506.

67 RAR, Hospitaal, Rekeningen, nr. 172 en G. DE VOS, *Onser Liever Vrouwen-hospitaal...*, p. 519.

68 SAGER, Hospitaal, Register met de uitgaande briefwisseling, 10 februari 1882 en ARAB, Schone Kunsten, Reeks II, nr. 2262. SAGER, Register met de verslagen van de gemeenteraadszittingen, 1884 – 1888, 17 februari 1882

bediend. Er staan zes personen afgebeeld. H. 3,40 en B. 4,68 meter.

4. Apollo vraagt Daphne om haar te huwen. H. 3,40 en B. 2,10 meter.

5. Geschiedenis van de twistappel. Wellicht wordt hier verwezen naar Eris, godin van de twist en tweedracht en zuster van Mars, de oorlogsgod. Hier staan in totaal vijf personen afgebeeld. H. 3,40 en B. 3,50 meter.

In totaal hebben de tapijten een lengte van bijna 20 meter, 19,78 m om precies te zijn, en ze hebben eenzelfde hoogte. De thema's komen uit de Griekse en Romeinse mythologie.⁶⁹

Voorts merkt de commissie in haar verslag op dat het eerste tapijt niet lang genoeg was en dat men er een stuk van een anderhalve meter heeft aan toegevoegd, dat geen enkel verband had met de scène van het tapijt; dat rondom twee vensters er een boord is die gelijk is aan de boord van de tapijten; dat de tapijten niet gemaakt werden voor het salon, maar dat ze aangepast zijn aan de bestaande muren van de bisschopszaal.

Specialisten worden geraadpleegd en allen zijn het eens dat men de tapijten dringend moet herstellen wil men hun grote waarde behouden. Voor een dure restauratie is er evenwel geen geld, want, schrijven de hospitaalbestuurders, als we daar geld insteken, moeten we verschillende arme mensen in de kou laten staan, en dat willen we niet. Met zo'n argument wou geen enkel lid van het schepencollege een positieve beslissing nemen. Ongetwijfeld zou een voorstander van de restauratie later het verwijt krijgen dat hij liever een "oud tapijt" wilde restaureren dan een arme zieke te genezen. Met zo'n dilemma wou niemand kleur bekennen. Gemakshalve speelt men de vraag door aan de gouverneur, die ze op zijn beurt doorstuurt naar de minister van Binnenlandse Zaken. De gouverneur vraagt ook of de minister experts naar het hospitaal kan sturen om de tapijten te onderzoeken, wat vrij vlug nadien gebeurde. Op 10 april 1882 brengen leden van de Koninklijke Musea voor Beeldhouwkunst en Schilderkunst een bezoek aan het hospitaal.⁷⁰ Hun conclusie is duidelijk: de tapijten zijn niet van een eerste kwaliteit, niettemin verdienen zij een volledige

69 De thema's van de tapijten staan vermeld in een brief die de Hospitaalcommissie op 11 oktober 1888 aan de gouverneur van Oost-Vlaanderen richtte. SAGER, Hospitaal, Register met de uitgaande briefwisseling, nr. 630. GENT, AROHM, Dossier Geraardsbergen, Hospitaal, o.a. brief van de Commissie voor Monumenten aan de gouverneur, 13 oktober 1888.

70 SAGER, Hospitaal, Resolutieboek..., 6 april 1882 en volgende.

en dringende restauratie.⁷¹ Daaruit leidt het hospitaalbestuur in hun vergadering van 15 juni af dat de tapijten “van weinig weerde zijn”, maar dat ze toch door “een bekwaam persoon” moeten gerestaureerd worden. In een ander verslag deelt een delegatie van het Koninklijk Museum van Schilderkunst mee dat de tapijten te situeren zijn in een periode dat de tapijtkunst in verval was en dat ze derhalve niet bereid is om die te kopen. Een week later komt het hospitaalbestuur tot het besluit dat het niet haar taak is om kunstvoorwerpen te conserveren en restaureren en dat ze daarom de tapijten wil verkopen. Met dat geld kan men meer armen in het hospitaal opnemen. Men mag niet vergeten dat op dat ogenblik het aantal arme zieken en slachtoffers van de zogenoemde “allumettenziekte”, een typische Geraardsbergse ziekte, steeds bleef stijgen. Opnieuw doet men een beroep op de hiërarchische oversten, die eisten dat de tapijten gerestaureerd worden. Uiteindelijk is de hospitaalcommissie bereid dit te doen op voorwaarde dat de onkosten niet hoger zijn dan 3.000 BF en dat zowel de Stad als de Staat financieel tussenbeide komen. Hierop stuurt de Koninklijke Commissie voor Schilderkunst en Beeldhouwkunst de heer Houzé, directeur van de Mechelse tapijtmanufactuur, naar Geraardsbergen. Hij adviseert om de tapijten te kuisen en te restaureren voor de prijs van 2.500 à 3.000 BF.⁷² Een Gents meester-schilder, De Pauw, die in het Prinsenhof woonde, wil ze voor 2.500 BF restaureren en hij krijgt dan ook de opdracht toegewezen. Het resultaat is bedroevend. Dit heeft o.a. te maken met een conflict dat gerezen was tussen enerzijds de voorzitter en de secretaris van de hospitaalcommissie en anderzijds de overige leden van die commissie. Volgens De Pauw hadden de hospitaalpastoor, Louis Bert-de l’Arbre en A. Van Trimpont hem suggesties gegeven hoe er moest gewerkt worden. In zijn repliek antwoordt de voorzitter dat die leden geen enkele opdracht hebben gekregen en dat het de Commissie is die beslist.⁷³ Een wever, een zekere Schapelinckx, moet samen met een arbeidster de tapijten bijwerken en De Pauw moet voor het supplementair werk opdraaien. De totale uitgaven bedragen uiteindelijk

71 Tijdens datzelfde bezoek gingen ze ook gaan kijken naar de schilderijen die op zolder stonden. Ook hier was het besluit van de experts duidelijk: ze zijn van geen grote waarde, maar kunnen gerestaureerd worden. Hiervoor deed men dan een beroep op de stadsschilder Alphonse Van Den Eycken.

72 SAGER, Hospitaal, Briefwisseling en Resolutieboek in de periode 15 juni tot 30 november 1882 en GENT, AROHM, Inventaris van de oude tapijten, nr.1 (31 juli 1882). Dit Mechels bedrijf hing af van het Parijse huis Braquenié et Cie en was gevestigd in de Rue Vivienne, in de onmiddellijke nabijheid van de Bibliothèque Nationale. De directeur van het Parijse bedrijf gaf aan de directeur van het Mechels filiaal opdracht om de hospitaaltapijten te onderzoeken.

73 SAGER, Hospitaal, Register met de uitgaande briefwisseling, nr. 436.

niet de voorziene 2.500 maar 3.655, 50 BF.⁷⁴ In maart 1884 kan de Hospitaalcommissie eindelijk met opluchting meedelen dat de tapijten gekuist en gerestaureerd zijn. Meteen vraagt zij aan het ministerie de beloofde subsidie van 1.000 BF. Ook na die restauratie blijft het idee bij de commissieleden, die sinds 1885 onder het voorzitterschap stond van P. De Meulemeester, bestaan om de tapijten te verkopen. In oktober 1888 beweren zij een koper te hebben gevonden die er 37.000 BF wou voor betalen. In haar antwoord benadrukt de Provincie dat zij met de verkoop kan akkoord gaan, maar dat de prijs minimum 40.000 BF moet bedragen. Dit alles wordt in een Koninklijk Besluit van 15 januari 1889 vastgelegd. Het zou evenwel nog tot 17 oktober 1895 duren vooraleer zij die tegen de voorziene prijs kunnen verkopen aan een zekere Van Veen uit de "Broadstreet" in Londen. Van de 40.000 BF worden er 35.000 belegd in Belgische Obligaties en 5.000 dient om in de "bisschopszaal" de nieuwe versiering aan te brengen.⁷⁵ Dit was een omvangrijke som, als men weet dat de totale uitgaven van het hospitaal in dat jaar 130.000 BF bedroegen. Met de verkoop kon bijna één derde van de uitgaven gedekt worden.

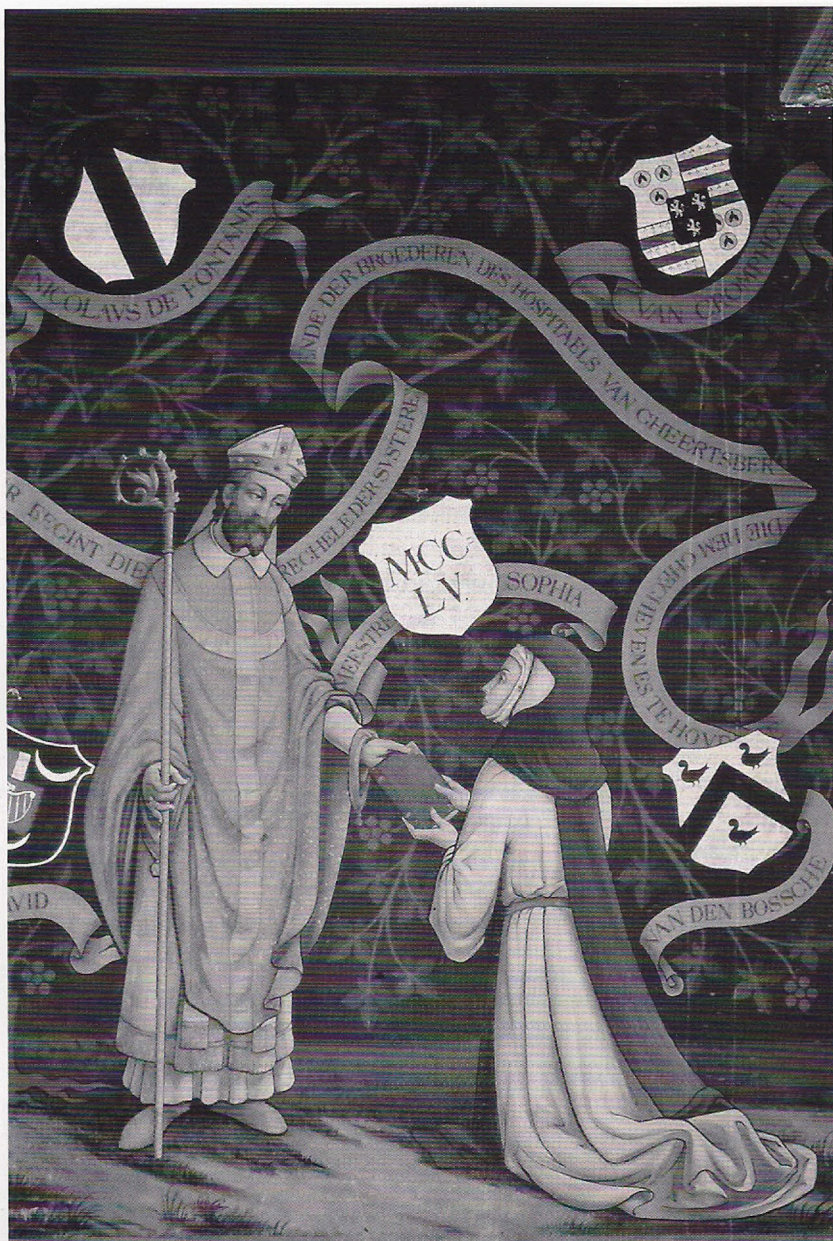
Niet Louis Bert-de l'Arbre maar Theodoor Janssens schildert de bisschopskamer; 1896-1897

Wellicht waren de tapijten al geruime tijd voor de verkoop uit de kamer verwijderd, want in 1892 betaalt men aan een zekere Louis uit Ninove (Louis Bert?) 240 BF omdat hij de kamer had "opgelapt en in het rood gezet". In haar vergadering van 30 juli 1896 beslist de commissie om voor een bedrag van 800 BF "de muren van gemelde zaal met lijnwaad geschilderde panelen te bekleden".⁷⁶ Bestuurslid Désiré Pieraert vreest evenwel dat die schilderijen niet aan de verwachtingen zullen beantwoorden en dat, volgens het advies van kenners, het beter ware een "*peinture décorative historien*" te maken, met andere woorden eenvoudige muurschilderingen. Twee maand later bereikt de commissie een akkoord met een schilder. Die is evenwel niet Louis Bert-de l'Arbre, maar Theodoor Janssens uit Nevele (Gent)! Hij moet de opdracht voor een bedrag van 1.200 BF realiseren. Voorbereidende werken zijn uitgevoerd door Kina, aannemer, B. De Lestré, architect, C. Steppe en een zekere Trevoij, wiens beroep niet is meegedeeld. Samen met de

74 RAB (voordien RAR), MGA, nr. 1606.

75 SAGER, Hospitaal, Briefwisseling en Resolutieboek voor de periode 5 september 1888 tot 17 oktober 1895 en RAB (voordien RAR), MGA, nr. 1618.

76 SAGER, Hospitaal, Resoluties, 30 juli 1896.

Detail van de muurschildering in de bisschopszaal van het vroegere hospitaal. Die schilderingen werden tot nu eveneens aan Louis Bert-de l'Arbre toegeschreven. Uit de archieven blijkt evenwel dat de gebroeders Theodoor en Karel Janssens die scènes hebben geschilderd.
(foto Ansfried De Vylder © Dienst Erfgoed Prov. Oost-Vlaanderen)

schilderwerken wordt de bisschopszaal in 1897 volledig afgewerkt voor een bedrag van 4.007 BF.⁷⁷ Uit dit archivalisch onderzoek blijkt dat men steeds naar Theodoor Janssens verwijst. Noch bij de resoluties, noch bij de uitgaande briefwisseling, noch bij de gedetailleerde uitgaven is er sprake van Louis Bert-de L'Arbre! Dit archivalisch onderzoek komt dus tot het verrassende besluit dat niet de Geraardsbergse schilder en "koning" van de neogotiek in de Oudenbergstad, de versieringen op de muren van de bisschopszaal heeft aangebracht, maar wel Theodoor Janssens! Volgens een vermelding boven de binnendeur zijn de schilderwerken in 1896 uitgevoerd, terwijl al de kunstenaars en vaklui in de loop van het 1897 werden uitbetaald. Het blijft onduidelijk hoe die werken al in 1896 af waren als de goedkeuring maar in september 1896 werd gegeven. Tenslotte is het niet duidelijk waarom links van de zittende O.-L.-Vrouw Robrecht II van Jeruzalem, graaf van Vlaanderen van 1093 tot 1111, afgebeeld staat. Wellicht suggereert de schilder dat het hospitaal in die periode gesticht werd. Die veronderstelling uitte G. De Vos in zijn inventaris en het boek over het hospitaal, die respectievelijk in 1898 en 1903 verscheen. Algemeen neemt men nu aan dat het hospitaal niet ca 1100, maar een eeuw later is gesticht.

Wie is die Theodoor Janssens (1852-1899) uit Nevele, die zich later in Gent heeft gevestigd en die dikwijls met zijn broer Karel (1848-1926) samenwerkte? Alleszins is hij voor Geraardsbergen geen onbekende, want hij heeft eerst in de kerk van Sint-Maria-Oudenhove (in 1881?) gewerkt en twee jaar later in de Sacramentskapel van de Bartholomeuskerk. Tien jaar later werkte hij mee aan de versiering van het schip en het koor. Men weet dat de restauratie van de hoofdkerk in handen lag van August Van Assche en van Louis Bert-de l'Arbre. Beide schilders kennen dus mekaar. De gebroeders zijn o.a. ook actief geweest in de Sint-Martinuskerk van Aalst en wel in de periode 1874-1875, dus geruime tijd vooraleer zij in Geraardsbergen hadden gewerkt.⁷⁸

77 RAB (voordien RAR), MGA, nr. 1620.

78 LUC ROBIJNS, *De Sint-Martinuskerk te Aalst*, Deel II Kunstwerken, Band 1, in: *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen*, XIV, Gent, 1980, p. 18, 28, 45, 78 en 168. J. DE MAEYER, *De Sint-Lucasscholen...*, Leuven, 1988, p. 360. Met dank aan L. Robijns.

Besluit

Negen locaties, waar Louis Bert-de l'Arbre gewerkt heeft, heb ik onderzocht. Die waren, op één na, al vroeger gekend. Ik had gehoopt om, via de reeds geïnventariseerde kerkarchieven uit de ruime Geraardsbergse regio, nieuwe plaatsen te kunnen aanstippen waar hij bedrijvig was.⁷⁹ Dit aspect van het onderzoek is, op één na, negatief uitgevallen. Wanneer de andere kerkarchieven van de Geraardsbergse dekenij zullen geïnventariseerd zijn, zullen we wellicht weten welke kerken de neef van de schilder, Louis de l'Arbre, in zijn werk van 1919 bedoelde met "*plusieurs autres sanctuaires*".⁸⁰ De periode waarin Louis Bert van zijn 36ste tot zijn 65ste levensjaar werkte, bestreek dertig jaar van 1871 tot 1900.

Algemeen is hij gekend als schilder. Uit de archiefstukken blijkt ook dat hij de functies van een architect op zich nam. Hij leidde veel bouwwerken of tekende zelf plannen (klooster van Deftinge, kapel van Gemeldorp, kerk van St.-Maria-Oudenhove, het St.-Catharinacollege, de priorij Hunnegem en de Bartholomeuskerk). Op één locatie (St.-Maria-Oudenhove) ontwierp hij ook het altaarretabel, het koorgestoelte en de lambrisering. Hij was dus een polyvalente kunstenaar.

Ondanks die uitgebreide activiteit is het bewaarde archiefmateriaal relatief beperkt. Dikwijls moest ik het stellen met vage aanduidingen in een kroniek of aanhalingen in een brief, zoals "hij schildert het altaar, wij zijn vol lof over zijn werk, hij heeft zich belast met de schilderwerken...". Nergens heb ik een bestek of een contract met de bouwheer gevonden, terwijl die nochtans voor andere schilders, architecten of aannemers wel aanwezig is. Nergens heb ik een verwijzing gevonden naar een financiële vergoeding, terwijl de andere schilders zoals in de St.-Bartholomeuskerk of Hunnegem, in de kasboeken wel vermeld staan. Opvallend is een gedetailleerde onkostennota van Prosper Speck in de kerk van St.-Maria-Oudenhove, maar niet van Louis Bert, die nochtans nauw met hem had samengewerkt. We weten van één locatie, nl. Hunnegem, dat hij gratis werkte. Was hij op de andere plaatsen dan ook zo gul? Of zorgde hij ervoor dat zijn inkomsten niet gekend werden? Het

79 Het Oost-Vlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis is sinds 2001 gestart met de publicatie van inventarissen van kerkarchieven in het bisdom Gent. Tot hiertoe zijn er dertien delen verschenen met 57 inventarissen.

80 Jacques De Ro sluit in zijn artikel *Verborgene monumenten... Gerardimontium*, nr. 241, 2012, p. 14 - 25 niet uit dat de muurschilderingen in het zaaltje van 't Groen Kruisje, Denderstraat te Geraardsbergen wel eens van Louis Bert-de l'Arbre kunnen zijn. Eén van zijn argumenten is dat het teruggevonden materiaal veel gelijkenis vertoont met de schilderijen in het stedelijk hospitaal. Intussen weten we evenwel dat juist die gemaakt zijn door de gebroeders Janssens.

blijft mysterieus. Alleszins moet hij over heel wat financiële middelen beschikt hebben om zo royaal te zijn tegenover kerkelijke instellingen. De vraag blijft dan ook hoe hij dergelijk fortuin heeft weten samen te stellen. Dat kan voorwerp uitmaken van een latere studie.

Het meest verrassende is dat zijn naam niet voorkomt in de nochtans zeer talrijk bewaarde archiefstukken van het hospitaal. Ik kan dan ook moeilijk aannemen dat hij de muurschilderingen van de bisschopszaal heeft geschilderd. Volgens mij zijn die door Theodoor Janssens samen zijn broer Karel gemaakt. Grondig stijlvergelijking is hier nodig. Indien men zou concluderen dat Louis Bert-de l'Arbre toch de muurschilderingen heeft gerealiseerd, zal men de vraag moeten beantwoorden wat het aandeel dan is van Th. Janssens, die toch een vrij grote som voor zijn werk in de bisschopszaal heeft gekregen.

Het is merkwaardig dat Louis Bert-de l'Arbre nooit zijn plannen bij de Koninklijke Commissie van Kunsten heeft moeten indienen. Althans we vinden hiervan geen enkel spoor terug. Van de andere kunstenaars kon het soms maanden duren vooraleer de commissieleden de ontwerpen goedkeurden. Steeds moesten ze die herwerken. Stond hij boven de wet? Werd hij zo maar aanvaard? Of, zoals M. Pieteraerens suggereerde, zou het kunnen dat hij als voorzitter van de kerkfabriek het raadzamer vond om iemand anders de vraag te laten stellen, daar hij als voorzitter rechter en partij zou kunnen zijn?

Voor het antwoord op de vraag of hij alleen werkte of met medewerkers, hetzij in zijn atelier in de Lessensestraat of ter plaatse, heb ik op twee plaatsen concrete aanduidingen gevonden. In de priorij van Hunnegem werkten nog twee andere schilders: een zekere Clerebout (Clarebout) en vooral Theophile Van Den Driessche. Deze laatste was er als schilder actief van 1893 tot 1901. Spijtig genoeg heb ik niet kunnen achterhalen waaruit hun of zijn werk bestond. Zorgde Louis Bert voor de figuratie en Th. Van Den Driessche voor de omkadering en andere neogotische versieringen of tekende Louis Bert de contouren van een figuur en moest de andere die invullen? In de St.-Bartholomeuskerk waren er ook medewerkers nl. Theodoor en Karel Janssens en in het college waren het één of twee leerkrachten. We kunnen dan ook besluiten dat de tekst op de plaat die in de Bartholomeuskerk hangt niet volledig met de werkelijkheid overeenkomt. Louis Bert was niet de enige schilder van de kerk, ook de gebroeders Janssens verdienen vermeld te worden. Iets gelijkaardigs kunnen we zeggen over de muurschilderingen in Hunnegem: ook Th. Van Den Driessche heeft een belangrijke bijdrage geleverd tot de decoratie van de kerk en het koor.

Waarom hebben Louis Bert-de l'Arbre en de auteurs van zijn tijd bewust de namen van zijn medewerkers verzwegen? Wou hij de geschiedenis ingaan als de enige neogotische schilder? Waarom zijn er zo weinig archivalische verwijzingen? Het blijven open vragen. Al die bedenkingen doen niets af aan de kwaliteit van zijn werken en aan zijn ongelofelijke bijdrage tot de neogotiek in het Geraardsbergse. De geschiedenis en de waarheid hebben evenwel hun rechten en dit hebben we met het artikel willen aantonen.

Geert Van Bockstaele
Bevegemstraat 14
9620 Zottegem

 SIGNALEMENT

J. OCKELEY e.a., *950 jaar Abdij Affligem*, uitgave van Eigen Schoon en De Brabander, 2012, 280 p.

Dit jaar op 29 juni viert de abdij Affligem haar 950-jarig bestaan. Dit feestjaar werd geopend op zaterdag 14 april 2012 met een pontificale dankmis om 10 u 30 in de abdijkerk. Daarnaast is er nog gedurende zes weken vanaf 18 juni een kleine tentoonstelling waarin vooral de invloed van Affligem op religieus gebied zal worden beklemtoond. Maar hoe verliep de geschiedenis van de abdij Affligem?

Graaf Hendrik III van Leuven (+ 1095) en zijn broer Godfried I met de Baard, de eerste hertog van Brabant (+ 1139) worden algemeen beschouwd als de grondleggers van de abdij van Affligem. Vanaf 1086 waren beide edellieden de ware animatoren achter de ongebreidelde groei van de zgn. *Primaria Brabantiae*, de eerste onder de Brabantse abdijen.

De graven van Leuven waren echter niet de stichters van Affligem. Die eer komt toe aan de aartsbisschop van Keulen Anno II (+ 4 dec. 1075). Immers op aanraden van Wedericus, een monnik uit Sint-Pieters-Gent, gingen in de lente van 1062 de zes "ridders" naar Keulen om zich te mogen vestigen in Affligem. Aartsbisschop Anno was toen, als voogd van de nog minderjarige Herman II van Verdun, de feitelijke gezagdrager in het paltsgraafschap Brabant.

Affligem, in het *Leven van Sinte-Lutgart*, ca. 1260 nog geroemd als 'spiegel voor alle abdijen in de Nederlanden', kende in de eerste eeuw van zijn bestaan een opmerkelijke expansie. De stichting van de priorijen Neerwaver (ca. 1093), Frasnes-lez-Gosselies (1099) en Bornem (1120) volgde kort op haar eigen oprichting. Andere geïncorporeerde kloosters werden reeds in de loop van de 12de of 13de eeuw zelfstandig: Sint-Andries bij Brugge (in 1187), Vorst (in 1238), Maria-Laach in het Rijnland (in 1127), Vlierbeek (in 1163) en Groot-Bijgaarden (in 1242). Daarnaast verwierf de abdij in 51 dorpen tienden, het patronaat, d.w.z. het recht om de pastoor ter benoeming voor te dragen aan de bisschop en landerijen, in het Land van Aalst o.a. in: Erembodegem, Welle, Herdersem, Wieze, Meldert, Baardegem, Aalst, Oordegem, Melle, Massemen-Westrem.

In 1146 kwam de H. Bernardus naar Affligem om een geschil te regelen tussen de norbertijnenabdijen Dielegem (Jette) en Ninove. Ber-

nardus poogde toen de Affligemse benedictijnen over te halen zich te laten opnemen bij de cisterciënzers wat hem niet lukte. De legende verhaalt dat Maria een wedergroet uitte op de begroeting van Bernardus. Dit was de start van een bloeiende Maria-verering in Affligem die tot op onze dagen standhoudt.

Vanaf de late 14de eeuw zetelden de abten als primaat in de Staten van Brabant. Abt Johannes t' Serjacobs (+ 1426) werd zelfs kanselier van Brabant en medestichter van de universiteit van Leuven (1426). Abt Goswien Herdinck (+ 1493) fungeerde als gezant van keizer Maximiliaan van Oostenrijk.

In de 16de eeuw geraakte de abdij in commende. Eerst waren er de gunstelingen van keizer Karel V: Willem de Croy (1518-1521) en nadien diens 14-jarige broer Karel (1521-1564), vervolgens de aartsbisschoppen van Mechelen van Granvelle tot de Franckenberg (1564-1802).

In haar 950-jarig bestaan ontsnapte de abdij niet aan het oorlogsgeweld. In de 14de eeuw werd ze tweemaal verwoest door de Vlamingen (1333-1334 en 1356-1357). De Romaanse abdijkerk, opgetrokken vanaf 1128, verloor daarbij drie van de vijf oorspronkelijke torens. In 1580 werd de abdij in brand gestoken door de geuzen met als gevolg dat de monniken pas konden terugkeren in 1605.

Het klooster kende echter een nieuwe bloei onder proost Benedictus van Haeften (+ 1648) afkomstig uit Utrecht. Om het gerestaureerde gebouw te verfraaien, deed hij een beroep op barokschilders als Pieter-Paul Rubens en Casper de Crayer. Op het einde van de zeventiende eeuw werd de abdij nogmaals geteisterd, nu door de legers van Lodewijk XIV.

Nog in de 18de eeuw kende de abdij Affligem een merkwaardige heropbloei m.n. onder proost Beda Regaus (+1808). Hij liet vanaf 1768 o.l.v. architect Laurent Dewez de abdijgebouwen geleidelijk ombouwen tot een monumentaal classicistisch abdijcomplex. Deze imposante onderneming werd echter brutaal onderbroken door de inval van de Franse republikeinen. De abdij werd genationaliseerd en de monniken op 11 november 1796 uit hun abdij verdreven. Het grondbezit dat in 1787 nog meer dan 8200 ha bedroeg, werd eveneens als "zwart goed" verkocht. Talrijke kunstschaten werden geconfisqueerd, vele gingen verloren. Van de oude abdij bleven tenslotte alleen het Bisschoppenhuis, de Benedictuspoort en het pachthof overeind.

In 1837 startte Veremundus D'Haens in Dendermonde een nieuwe communeiteit van waaruit in 1870 Affligem opnieuw werd bevolkt. In

1888 bouwde men de neo-gotische kerk. Tussen 1920 en 1970 werden de oude gebouwen uitgebreid met een nieuwe vleugel naar plannen van de Nederlandse architect Kropholler. In 1970-1972 bouwde men ter vervanging van de neo-gotische, een eenvoudige zaalkerk.

Pas heropgericht, ondernam Affligem reeds in 1892 de stichting van de abdij Merkelbeek (Ned. Limburg, sinds 1923 in Vaals gevestigd). Van hieruit herstichtten de benedictijnen Kornelimünster en Siegburg. In 1910 opende Affligem (met Dendermonde en Steenbrugge) een missiepost in Pietersburg (Zuid-Afrika). De communiteit kende haar hoogtepunt in 1944 met niet minder dan 55 kloosterlingen. Nu zijn er nog 15, waarvan 8 priester- en 7 broeder-monniken.

Naast een economische activiteit: maalterij, brouwerij, zuivelfabriek die nu alle tot het verleden behoren, runt Affligem nog steeds een bloeiend Cultureel en Religieus Centrum en verzorgen zij vanaf 1919 de uitgave van het *Tijdschrift voor Liturgie*. En wie heeft er niet het Volksmisboek van Affligem gekend, het eerste Nederlandstalig misaal?

Ofschoon de gemiddelde leeftijd van de communiteit nu merkkelijk hoger ligt dan een halve eeuw geleden, toch is de Affligemse communiteit nog steeds een vrij actieve gemeenschap waar, naar de woorden van Sint-Benedictus, de relatie tot God wordt gecultiveerd en verder ontwikkeld en waar de hoop leeft dat ideaal nog lange jaren te kunnen voortzetten.

* *

*

Aan 950 jaar Affligem hebben 7 deskundigen hun medewerking verleend: em.-abt drs. jur. eccl. Dom Jan Goetghebeur (Affligem), prof. dr. fil. Erwin Mantingh (Univ.Utrecht), em. prof. dr. hist. Raymond van Uytven (KU Leuven), notaris Luc van Eeckhoudt (Tienen), ingenieur Frans van Droogenbroeck (Essene), dr. hist. Dom Wilfried Verleyen (Affligem) en dr. hist. Jaak Ockeley (Asse).

Dit boek telt 280 blz, is rijk geïllustreerd met 80 afbeeldingen en sterk gedocumenteerd. Het kost 25 €. Wie wenst dat hem het boek wordt opgestuurd, betaalt 4 € supplementair.

Bestellen door overschrijving (+ ev. 4 € voor verzending en verpakking) op rek. BE82-4343-1225-9168 BIC KREDBEBB van Kon. Historisch Genootschap Vlaams-Brabant. Het boek kan afgehaald worden bij Jaak Ockeley, Kapellestraat 36 – 1730 ASSE (02.452.53.73), in de abdij te Affligem bij Dom Idesbald of Dom Wilfried (tel. 053.66.70.25).

Jaak Ockeley

MEDEDELING

We herinneren er onze leden aan dat de ingekleurde Sanderuskaart, door onze vereniging uitgegeven in 1998 nog steeds te koop is voor 5 euro. De kaart is verkrijgbaar bij de bestuursleden. Voor verzending eerst contact opnemen met ons bestuurslid Marc Uyttersprot (zie gegevens binnenkant achterkaft).

We zijn verheugd u te kunnen melden dat de heer Antoon Van Melkebeek, de vroegere directeur-generaal van dagblad en drukkerij Het Volk, met wie wij samen in 1988 de Parijse Horenbaultkaart van 1596 hebben uitgegeven, en die al sinds enkele jaren is uitgeput, ons nog een aantal exemplaren heeft kunnen bezorgen. We bieden deze kaarten aan de oude prijs van 25 euro aan, zolang de voorraad strekt.

De kaart kan afgehaald worden bij de redactiesecretaris Dirk Van de Perre (zie gegevens binnenkant voorkaft) of via verzending bekomen worden. Gelieve bij verzending eerst contact op te nemen met Marc Uyttersprot. Uit de studie van Georges Vande Winkel blijkt andermaal het uitzonderlijk grote belang van de Horenbaultkaart van 1596. Mis de gelegenheid niet om u de kleurenafdruk op groot formaat van deze kaart aan te schaffen.

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

LOSSE NUMMERS - OUDE JAARGANGEN - PUBLICATIES

Los nummer: € 5 • Volledige jaargang: € 18

H. VAN ISTERDAEL, e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983), 2 banden - 915 blz.: € 30

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Systematisch register op de jaargangen 1 - 50 van het geschiedkundig tijdschrift Het Land van Aalst 1949 -1998, Aalst, 1999 - 158 blz.: € 6

Sanderuskaart van het voormalige "Land van Aalst" - kleurendruk - 1998: € 5

Vijf reproducties van Sanderusprenten - kleurendruk - 1998-2000

- Waterkasteel - Moorsel
- Kasteel - Zandbergen
- Abdij Ten Roosen - Aalst
- Miniemenklooster - Geraardsbergen
- Kasteel - Idegem

per stuk: € 2,5

volledige reeks in mapje: € 10

Stadsplattegronden van Aalst (1), Ninove (2) en Geraardsbergen (2) van Jacob van Deventer (1565) - kleurendruk - 2008.

per kaartblad: € 12

volledige reeks van 5 bladen: € 50

De prijzen zijn te verhogen met de verzendingskosten. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op met Marc Uyttersprot : tel. 053 70 21 79.
e-mail: uyttersprot.marc@skynet.be

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst

DE RIEMAECCKER
printing
B V B A

Nukerkeplein 9 • B-9681 Nukerke
Tel. 055 21 14 04 • Fax 055 21 20 00
info@deriemaecker.be • www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baroniën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

G. VANDE WINKEL

Het 'Land van Aalst' op kaart gezet (1596-1794).
Cartografie van Horenbault over Sanderus,
Chamlay en Lecler tot Vander Massen

69-112

G. VAN BOCKSTAELE

Louis Bert-de l'Arbre (1835-1903),
architect en schilder in Geraardsbergen,
archivalisch doorgelicht

113-150

SIGNALEMENT

151-153

MEDEDELING

154

